पत्र ९४८

4

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवा
साय श्रीरामाय नमः विभूयते परानंदकृष्णचरणारविंदः श्रीनताम आयते महद्वारि महासनः १
ऽमैकाधिशरध्यायेऽस्मिन् क्रिरैकादशानतः मायतेव निहासार्थाः समासव्याख्ययोच्यतः २ नारदोवसदे
वाथसमासेनचवर्णितं भगवान्नत्रवायामविस्तरोलोपपन्निभिः ३ नवतमथमध्यायषड्वेशास्रसत्तयः ४
पत्तिमोविरागाय मोसत्वमपरेखातः प्रह्लादितः परानंदकृष्णकीर्तनवर्णितो नन्निहस्यापरानंदपराशोहो
नवर्णिते ५ एवंतावत्र शमस्कंधेभूभारहरणाय निजविभूतिविभूषितषड्वैशावतारितसकलसुरा
शास्यभगवतः श्रीकृष्णस्यतद्वृत्तप्रसंग्रविडंबनमनतत्स्वर्गारोहणान्ययामोपरमेघामादेरकारंके
क्रीडानिरूपिता अथेदानीमपरिमितयोगमायावैभवस्य भक्तानामात्मनमोपदेशपूर्वकं क्रीडायां
भूतलेप्रवर्त्तितानाचाधिकारिणां सर्वशास्त्राणां मामलाभापदेशानंतरदधिकारियदशायकं पूर्वं
कंचनब्रह्मसायनुग्रहायनिःश्रेयसपदार्थानिरूप्यते तत्र कृष्णदेवयासाधायाः प्रविरक्तस्य वसदेवस्य
कर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यात् तद्व्यतोऽस्यवंदकर्मयोगाएवबलानारदादिभिः कर्मयोगानि
रूपितः कर्मणाकर्मनिर्हारयथमायुनिरूपितः यतस्त्रुद्वयामादिनेनभक्तेनेत्यत्रएकपरत्यादिना
तेनच विमुक्तसत्वस्य श्रीकृष्णरामोपरमेश्वरत्वेन ज्ञानवतःषड्गाभीनवध्यायश्रीकृष्णेनात्मतत्वमुपदि
ष्टवद्भावः समवेतार्थतातेतदुपमनमाहु यतः पुत्रान्समुद्दिश्य सततग्रामकृत्राहतः इत्यादिना तस्यवि
षयभोगातिशायेनपुनस्तत्त्वाहितमासीत् तदेवेदानीं नारदमुखेनप्रश्नमपचोध्यायातिरूपेतनप्रथ
मे ध्याये वैराग्योत्पादनायदक्षलमुखप्रश्नप्राप्तौ यद्देशनात्पुत्रनविषयमुक्तानामप्यनित्यताप्रतिपादिता
स्वकुलनिमित्त यो तेयसवादेनप्रपंचकरणमतत्वनिरूपणा ततः सहभगवद्गुरुवसंवादः ...तं प्रतिभगवतस्तत्वनि १

श्री० भा० ए० टी० ॥

इदानीं संपन्नविवेकः सन् हृष्यन्नाह नूनमिति त्रयेण प्रीतेनात्मनः प्लवः प्लवरूपो निर्वेदश्च भवति स हरिर्मे नूनं प्रीत १
इति २८ अंगं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विद्यायाल यत्नेष्यामि यदि स्यात्कालावशेषफलयोग्यमेव सिद्धं सत्
सन् अखिलस्वार्थे धर्मादिसाधने अप्रमत्तः २९ अनुमोदेतामनुगृह्णातां ननु देवौ अनुमोदितौ पि जरद्ः
अल्पेन कालेन किं साधयिष्यामि तत्राह स्मर्तुं नेति ३० अभिप्रेत्य निश्चित्य आवर्तिदेशुभावः हृदय

नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः येनानेनोद्भवो मेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः २८ सोऽहं का
लावशेषेण शोषयिष्ये ममात्मनः अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यां सिद्ध आत्मनि २९ ततो मा
मनुमोदेरन्वात्र भुवने सुराः सत्तेन ब्रह्मलोकं वै द्रुतः समसाधयत् ३० श्रीभगवा
नुवाच इत्यभिप्रेतमनसा साद्यावेनम्माद्विजसत्तम उन्मुख्य हृदयग्रंथीन् शुनाभिश्च भूतमतिः सुवा०
वासमहीमितासंयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थं नगरग्रामान् भूगोलं च ताटित ३२ नैवेदु वयसंभि
लमव भूतलसमनाः दृष्ट्वा पर्यभवन्मद्वद्दीभिः परिभूतिभिः ३३ कांचिद्विवर्णजरा ग्रहरेकपाशेकमं
डलं पीठवेकचस्पूचैवकंथाचीराणि केचन ३४ प्रदायचरनलानिदर्शितानामारडमंनेः ३५ ॥

ग्रथीन् अहंकारममकारात् ३१ असंगः आसक्तिः अस्पृशलतिनः चेष्टामनतुयोतन् ३२ अवयुसंहृदंस्वव
तमालनमर्यभवन् अवमतिरेहे भद्दयविधूतिमिः तिरस्कारैः ३३ पविभवानेकदृष्टाकेवि दितिसमर्थैः भामगवा
नग्रहाणीति दर्शितानि संतिप्रदायचनः वाटड्ः ३४ ॥ ११

इत्यादि स्वार्थं निहन्ति मितेनर्थः परलोके च नरकं एव दे आमुष्मिकं इति त्रिभिः मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाग्र्य
तामपि हत्वा सा तप स्वार्थं घ्नन्ति आत्महितं न कुर्वन्ति ये ते यान्ति २२ अमरप्रार्थ्यता हेतुः यत आह स्वर्गेति लोकं देहं
मनुष्यं प्राप्य क्षयिनि २३ यक्षवत् अर्थस्य रक्षणपरः यक्षवित्तः देवता देवर्षिभ्यः ज्ञातीन् बन्धून् भागिनः स्वगोत्रान् वधा
दिविवाहादिना संबद्धा भागिनः भागार्हान् आत्मानं च असंविभज्य आत्मादिभिः सह २४ व्यर्थयेति

लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यतां तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभां गतिं २२ स्वर्गापव
र्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि २३ देवर्षिपितृभूतानि
ज्ञातीन्बन्धूंश्च भागिनः असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः २४ व्यर्थयार्थेहया वित्तं प्रम
त्तस्य वयो बलं कुशला येन सिध्यन्ति जरठः किं नु साधये २५ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थया
र्थेहयासकृत् कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः २६ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा
कामदैरुत मृत्युनाग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोत जन्मदैः २७ राम

तप्यमानमाह व्यर्थयार्थेहया प्रमत्तस्य मम वित्तादि गतमिति शोचः येन वित्तादिना कुशलाः विवेकिनः
सिध्यन्ति मोक्षं प्राप्नुवन्ति जरठो वृद्धः २५ अन्यमपि स्वसदृशं शोचति कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि संक्लिश्यति का
रणं संभावयति कस्यचिदिति २६ नूनं मायया मोहितः क्लिश्यतीति किं धनादिभिर्भोगादिवित्तया अनर्थमाह
किं धनैरिति उत अपि च २७ राम राम राम

अवैनीयनेन विषयते प्राप्ते नियेतिनेन दिति वत्तमेदं तत्त्वे मनोनैव विषयी करोति राज्ञतवाचा पि तत्र श्रुश्रा
त्रुद्धिः प्राणश्चक्षिया श्रोत्रानुप्रामाति अमानि वेद्रियाणियथा ऽनलवाः स्वाशभनात्प्रविषयाविस्फुलि
गाद्यः न मकाशयतिन दहतितत्याज्ञगुस्मनाप्रादिकुमिपूर्विसमानस्यात्मप्रकाशस्यतत्त्वहति
प्रकाशकस्यनतत्प्रकाशविषयत्वं यथार्दीपः प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो वि
दुरिति तथा यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥ दिश्रुते ॥ नैव नेतोयानिषदंत्रहष्टरक्षतिश्रुतिशाद्

नैतन्मनोविषयाणि वागतत्व स्वरात्मा प्राणेन्द्रियाणि वयथा नलमर्विस्फुलिङ्गः शाह्नो निबोध
कनिषिद्धतयात्मन्यलमर्थोक्रमाहयदनेननिषिद्धमसिद्धिः इद राम॰ राम॰

गोचरत्वेऽश्रुतीयनेनत्राह शङ्को यीति शङ्कोऽपि आत्मस्थलं आत्मनि प्रमाणं सत् अर्थोभेदश्रुयोतुक्तं यथाभग
वतितथाहनसाक्षात् ज्ञातः वाधक निषेधतयासस्य वबाधकस्यनिषेधरूपताह यतोवाचो निवर्तन्ते अ
प्राप्य मनसा सह यद्वाचानभ्युदितं येनवागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यन्मनसा न मनुते येन चक्षूंषि पश्यति क
श्रुतेनश्रिमाहिरश्रोतः नजतोतेवाहस्माति लोकेहिनमृद्यन अर्थोक्रमाहतिनत्राह यदेतदितियथा
श्राहेशोनेतिश्रस्थलमनसएयतोवाचो निवर्तन्ते यद्वाचानभ्युदितमत्यादि निषेधस्यापरवधिभूतं ब्रह्म मनसो नैवाससिद्धि

अजं हरिं अनुशीलयंति तल्लीला अभिनयंतीति परमेत्य प्राप्य निर्वृताः संतः तूष्णीं भवंति ३२ भक्त्योद्
तिदुत्तीति भागवतधर्मान् शिक्षन् तया भक्त्या नारायणपरो मायां तरतीत्यन्वयः अंजसा सुखेन ३३ नारायणाभिधानस्येति
निष्ठां स्वरूपं अर्थभावः ब्रह्मत्वेन नारायणत्वेन वृतिभागवतानि निपरमात्मेति चोच्यते तत् कीदृशं तिनत्वेति
दस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते तथा नारायणो भगवानिति तदिदं विश्वमाहि
तेगृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः इत्यादिषु ३४ तत्र किमेभिः शब्दैः निर्दिश्यते देवत्व

क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौकिकाः नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्य
जं भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ३२ इति भागवतान्धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया नारायण
परो मायामंजस्तरति दुस्तरां ३३ राजोवाच नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः निष्ठा
मर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ३४ श्रीपिप्पलायन उवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतु
रस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च देहेंद्रियासुहृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवे
हि परं नरेंद्र ३५ ॥

यते अस्ति वा कोपि निर्देष्टुं शक्य इति अत्रोत्तरं स्थित्युद्भवेति अयमर्थः अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयानां
हेतुः स्वयं च अहेतुः हेतुरहितः स नारायण इति परमेव तत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सत् अनुव
र्तमानं यत् व्यवहरति च तुरीयं त्रिषु संततमिति बहिश्च समाध्यादौ यत्सर्वं व्यवर्तमानेन तदविलसति च ग्र
हणं तूपलक्षणमित्यर्थः तस्मात्तत्परमेव तत्त्वमवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसि येन संजीवितानि संति चरंति प्रव
र्तंते तन्नेव्यमात्मेति परमेव तत्त्वमवेहि एवं लक्षणं भेदैर्नारायणादिनामभिः उच्यमानमपि परमेकमेव

श्री. भाग. एका. ३३

भागवते भगवत्प्रतिपादके अन्यत्र शास्त्रान्तरेष्वनिन्दां मनसः प्राणायामैः वाचो मौनेन कर्मणो नीहया दण्डं
सत्यं यथार्थभाषणं शमदमौ अन्तःकरणबाह्येन्द्रियनिग्रहौ २६ हरेर्जन्मकर्मगुणानां श्रवणादि तदर्थं हरये
ईश्वरार्पणेन सर्वकर्मादिविशेषतः अग्रयजनादि यत्तत् तदर्थं शिक्षेत् २७ इष्टं दत्तमित्यादि यो भावनिष्ठः वृत्तं सदाचा
रः आत्मनः प्रियं गन्धपुष्पादि दारादीनां मलस्य परस्मै परमेश्वराय निवेदनं सर्वकृतस्य समर्पणं यत्तच्छि
क्षेत् २८ कृष्ण एवात्मा नाथश्च येषां कृष्णात्मनो जीवन्मना यो येषामिति वा तेषु उभयत्र स्थावरे जंग

श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि २६ श्रवणं की
र्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितं २७ इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं य
च्चात्मनः प्रियं दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं २८ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च
सौहृदं परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु २९ परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः मिथो
रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिं भक्त्या संजातया
भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं ३१ राम॰ राम॰ राम॰

मे च या परिचर्या तां विशेषतो महत्सु अपि साधुषु स्वधर्मशीलेषु ततोऽपि महत्सु श्रीभागवतेषु तैः सह सं
गमय्य यत्पावनं भगवद्यशः तस्य परस्परानुकथनं शिक्षेत यद्यप्यस्य अतितत्र समसङ्ग्राहि प्रतिपत्त्योऽनुमि
थो प्रीतिः रमणं या च तुष्टिः यत्तत्सर्वं यावत् संसृति समस्तदुःखनिवृत्तिः तां च शिक्षेत ३० एवं भ
मानानां परमानन्दप्राप्तिमाह स्मरन्त इति द्वाभ्यां [illegible] भक्त्या संजातया प्रेमलक्षणया [illegible] तनुं ३

उत्तमं श्रेयो जिज्ञासुः शब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं तत्त्वज्ञं अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगा
त् परे ब्रह्मणि अपरोक्षानुभवेन निष्णातं अन्यथा बोधसंचारायोगात् पारब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह
उपशमाश्रयमिति २१ गुरुरेवात्मा दैवतं यस्य सः अनुवृत्त्या सेवया यैः धर्मैः ब्रह्मतः आत्मप्रदः स्वात्मप्रा
दः काम्य यथा बलिप्रभृतीनां २२ यथोचितमिति समेषु मैत्री उत्तमेषु प्रश्रयं दीनेषु दयां शौचं बा
ह्यं मृज्जलादिभिः आभ्यन्तरं च दम्भाद्यभावेन तितिक्षा तपः स्वधर्मा चरणं तितिक्षा द्वन्द्वसहनं मौनं वृथा वा

च१ ग्प्रात्म

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं २१ तत्र भाग
वतान्धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमायया नुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः २२ सर्व
तो मनसो ऽसङ्गमादौ सङ्गं च साधुषु दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं २३ शौचं तपस्ति
तिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां
कैवल्यमनिकेततां विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित् २५ ॥ नारायणाय नमः ॥ ॥

हं२

चाभावः स्वाध्यायं अधिकारानुरूपं वेदपाठादिकं आर्जवं अकुटिलत्वं ब्रह्मचर्यं यस्य यदुक्तं उचितं
तत्स्वदारनियमादि अहिंसा स्वधर्मे दण्डादिहिंसाया अभावः द्वन्द्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः समत्वं हर्षविषादर
हितत्वं २५ आत्मेश्वरान्वीक्षां सर्वत्र आत्मनश्चेश्वरस्य चान्वीक्षां च कैवल्यमेकान्तशीलत्वं
अनिकेततां गृहादिभिः ममत्वरहितत्वं विविक्तचीरवसनं विजने पतितानां वस्त्रखण्डानां शुद्धानां वा वल्क

लानां परिधानं २५

श्री भाग टी.

एवमिति महादेवोपि स्वयंभूरपि भूतानां स्रष्टापि ध्यायमानो ब्रह्मबीजं विचारयन्नपि ब्रह्मस्य बीजं परज्ञा
दयं ब्रह्म: नत्वाविदत् यतः कर्मविद्भिर्मर्थीः २८ ब्रह्मस्यारभ्रुशभिप्रायोवातस्य मिनीषया जिज्ञास

भागवततत्त्वदीप

२२

श्रीभगवानुवाच एवं दृष्टो महादे
वः स्वयंभूस्तेन भावनः ध्यायमानः ब्र
ह्मबीजं नाध्यगच्छत् कर्मधीः २८ समाम
न्त्रयन्देवः ब्रह्मयावतितीर्षया तस्माहे हंस
रूपेण सकाशमागमं तदा २९ दृष्ट्वा मा त उपव्रज्य
कृत्वा पादाभिवन्दनम् ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा
पप्रच्छुः को भवानिति ३० इत्यहं मुनिभि
ः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा यदवो
चमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे
॥२१॥

याहं स रूपेणेति यथा हंसो नीरक्षीरं विवेचयति पृथक् करोति प्राज्ञः एवमहं गुणांश्चेति योजयितुं हंस
रूपेणागतोस्मीति २९ इत्यहं मुनिभिः पृष्ट इति पृथक् वाक्य यदवोचमिति पृथक् अतः सर्वेद्ः

परेशितं कालं तरेद्रूपं चं वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति १५ मानसः पुत्राः सत्त्वं दुर्ज्ञेयो यत्र काग्रति कीगतिर्यस्य का
ष्ठा १६ नरेवाह गुणेष्विति विषये पुरुषभावना रागादिवशाच्चेतः प्रविशतीत्येवानुभूता विषयावासनारूपे

उद्धव उवाच ॥ यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुं
१५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ॥ पप्रच्छुः पित
रं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥ १६ ॥ सनकादय ऊचुः ॥ गुणेष्वाविशते
चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योन्यसंत्या
गो मुमुक्षोरतितितीर्षतः ॥ १७ ॥ ॥
रामायनमः राम ॥

एचेत .....
प्रविशन्ति अतितितीर्षतो विषयानतिक्रमितुमिच्छोः १७ ॥

श्री भाग. टी. ११

किंच मद्भक्तानां सुखं तु नान्यदेव भूतमिति वाक्योक्तं समर्थयति तत्सुखं ये यूनिकस्य मम भिमाहंति किंचना इ
ति महांतोऽनिरीहमानाः अनालब्धधियः अस्पृष्टचित्ता निः किंचन नारीनाम यथेहंते न मज्ञावः तत्र ष्ट
मानसीपा: यन्नैरपेक्ष्यं सुखं तत्त्वेनचेत्त्र्विदाः तमेते नैनयेकृतः नैरपेक्ष्यानामाह्निप्रपन्नलोके यथा
नैनिरपेक्षाः नैवलभंते नुमोक्षाणवे इपीत्यर्थः यद्वा यदवगमाः सतोयन मामित्यर्थः त्रुषते प्रीणक्ति
पदयोदरपेक्षानाहिंडनोत्सुनयः १७ अपिच प्रगल्भता तावड्ड मम भक्त्या यतः प्राकृतोपि भक्तः कृता
र्थ एव स्यादिह बाध्यमान इति द्वाभ्यां विषयैरातृष्णमामोक्षात्प्रगल्भया समर्थया १९ याकाप्यथ प्रज्वलि

निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शांता महांतोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियो जुषंति ते य
न्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम १७ बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयै
र्नाभिभूयते १८ यथाग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवै
नांसि कृत्स्नशः १९ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा
भक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सतां भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्व
पाकानपि संभवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्य
क्प्रपुनाति हि २२ राम राम

तोऽग्निः सुसमिद्धार्चिः काष्ठानि भस्मीकरोति तथा मद्भक्तिरपि कृत्स्नं किं बहुना श्रेणकि: समस्तप्रयानीति
भगवानपि स्वभक्तिमहिमानं धर्मज्ञानसंवाचयति ग्रहो ह्रस्ववेदाश्च भूतानि नपवस्य तमुपेत्तामृ इ
ह्लीमाह न साधयतीति द्वाभ्यां २० श्रद्धयायाभक्तिस्तया संभवाज्ञातिदोषात्पीनत्यर्थः २१ भक्त्याभावम्

२४ ११

श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कंधे

तेषां तुच्छफलत्वमाह आद्यन्तवन्त इति ११ एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठा मोहप्र
धानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचार्पिताः व्याप्ताः भक्तेस्तु स्वतः सुखरूपत्वमाह मय्यर्पितेति यावत्समाप्ति हे स
भ्य मया परमानन्देन रूपेण आत्मना स्वरूपत्वेन स्फुरता १२ किंच अकिंचनस्य तत्तल्लोकादिष्वस्पृहस्य सर्व
दिक्षु भक्तस्य परिपूर्णत्वमित्याह अकिंचनस्येति १३ स्वात्मसमर्पितस्य न कामनेत्याह न पारमेष्ठ्यमिति १४

आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचार्पिताः
११ मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः मयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां
१२ अकिंचनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः
१३ न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्य
र्पितात्मेच्छति मद्विनान्यत् १४ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः न च संकर्षणो
न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् १५ निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनं अनुव्रजाम्यहं नित्यं

रसाधिपत्यं पातालादिस्वाम्यं अपुनर्भवं मोक्षमपि मद्विना मां हित्वा अन्यत्किंचिदपीच्छति अहमेव तस्य सर्व
मित्यर्थः १४ स्वभक्तप्रियत्वमाह न तथेति द्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि शंकरोऽपि मत्स्वरूप
भूतोऽपि संकर्षणः भ्रातापि श्रीर्भार्यापि आत्मा मूर्तिरपि प्रिया यथा भवानिति वक्तव्ये तत्र प्रियतम
भवानिति १५ पूयेयमहं तदङ्घ्रिरेणुभिः निर्विशेषं क्रियासिद्धिभावेनेत्यर्थः १६ ॥ श्रीमाधवाय नमः

वैकारिकाहंकारोपाधौ मयि अखिले सकाग्रे आत्मत्वमधिष्ठानत्वं तद्द्वारेण मन्मनाः मयि मनो यस्य सः
वा देव भवति तया हि तत्त्वसंयोग इति भावः एवमुत्तरत्राप्यनुभावनुरूपा गतिर्वर्णनीया इति सिद्धिर्द्रष्टव्या
अव्यक्तिर्यस्य शक्तिः प्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ आत्मनि परमात्मनि प्राकाम्यं विन्दते कथंभूतस्य

धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिकेऽखिले सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति
मन्मनाः १४ महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयन्मयि मानसम् प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं मे
विन्दतेऽव्यक्तजन्मनः १५ विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे सः
ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनां १६ राम. राम.

अव्यक्तान्जन्म यस्य तस्य तदुपाधौ मयि मेतद्वदति: १५ त्र्यधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि अत एव कालविग्रहे
कालरूपे ईशित्वं ईशिता विशिनष्टि क्षेत्राणां जीवानां देहानां सर्वेषां तदुपाधीनां चोदना
प्रेरणं वशित्वं तत्सर्वं सा क्षितं नित्यं तदा मिलित्वः १६ राम.

११

गुणैः हेतुसिद्धीराह अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिराहित्यं दूरे श्रवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धी मनोवेगेन देहस्य
गतिः कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वछंदमृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां यः क्रीडा तस्या
अनुदर्शनं प्राप्तिः संकल्पानुरूपा प्राप्तिः अप्रतिहता आज्ञा गतिर्येषां ताः साज्ञा चैतेना इत्यर्थः ७
इदानीं दश सिद्धीरुक्त्वाह त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वं द्वंद्वैरनभिभवः अग्न्यादीनां स्तंभनम् ८

अनूर्मिमत्त्वं देहेस्मिन्दूरश्रवणदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ६ स्वछं
दमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम् यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ७ त्रिका
लज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्कांबुविषादीनां प्रतिष्टंभोपराजयः ८ एता
श्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ९ भू
तसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १०
महत्तत्त्वात्मनि मयि यथासंस्थं मनो दधत् महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक् ११
परमाणुमये चित्ते भूतानां मयि रंजयन् कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् १२

तत्रधारणादिभिः सह विज्ञेया एता निरूपयति यथेति यावत्समाप्तिः ९ भूतसूक्ष्माणि तान्येवात्मा यस्य तस्मिन्मयि मनो
धारयन् तन्मात्रमेव भूत्वा सूक्ष्मो भवति तन्मात्रोपासकः ममेति दीयते अणिमानं १० महत्तत्त्व
ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधाने मयि यथासंस्थं महत्त्वाकारं भूतानां प्रत्येकं महिमानं च तत्र यथोपाधि विज्ञे
यमेव रंजयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां कालस्य परमाणुरूपतां प्राप्य लघुत्वं विराजन्नधिकः
लः परमाणुवद्योगी परमाणुतामेति १२ ॥

तस्मान्महितः तस्मिन्नपि किं क्षेत्रज्ञेषु संयोज्य ते योऽभयं संयोज्य मां ध्यायन् विश्वं सूक्ष्मः पश्यति २१ मनोदे
हवत्तरत्नवंति नानाविधानामरूमपि समसंयोज्य यामहत्सर्गेण क्रियतेन तेणाग्रभावेन यत्र मनो याति तत्रात्मा देहो या
तीत्यर्थः यद्वा मनः कर्म आत्मानं वा पुनामहत् देहे चमपि समायोज्य यत्र याति तत्र देहो यातीति २१

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि । मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति
सूक्ष्मदृक् २१ मनो मयि समसंयोज्य देहं तदनुवायुना । मद्धारणानुभावेन तत्र
आत्मा यत्र वै मनः २२ यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति । तत्तद्भवेन्मनोरू
पं मद्योगबलमाश्रयः २३ राम· राम· राम·

मन उपादाय उद्धृत्य तत्कारणं कृत्वा यद्यद्देवादिरूपं भवितुमिच्छति तत्तन्मनो रूपं मनसो मीहं रूपं यः
यस्य भवति कुतः मद्योगबलं मां ध्यायन् तिन्नशक्तिं नानाकारस्तासु मयि मनसा यो गोधारणा
तस्य बलं समाश्रयः सर्वाश्रयः कारणं २३ राम·

न्येषाख्ये विराड्हिरण्यगर्भसूत्रकारणं तेन साधयः ईश्वरस्य पदं त्रिभिर्हीदं तुरीयेन तमसं विदुरिति वेल्ल
तो ऽयमेव समग्रस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना तद्वा निभगवच्छब्द
वाच्ये १७ यत्र परमानंदरूपे सर्वापि कामसंदर्भश्च तावसीयते समाप्यते १८ अतः परं सलोहि

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशि
तामियात् निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः परमानंदमाप्नोति
यत्र कामोऽवसीयते १८ श्वेतद्वीपपतौ चित्ते शुद्धे धर्ममये मयि धारयन्
श्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः १९ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घो
षमुद्वहन् तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ २० ग्राम॰

तक: सिद्धीराह शुद्धे मन्नात्मके श्वेततां शुद्धरूपतां १९ आकाशात्मन्याप: आत्मा: समष्टिरूपा ४
सा तत्र वायौ मनसा घोषं नादं चिंतयन् आसौ हंसो जीवः तत्र आकाशे उपलब्धानां सन्तत्र स्थिता: ८
विविधा वाचः शृणोति यद्वा तत्र आकाशे उपलब्धा अभिव्यक्ता या भूतानां वाचः स हंसः शृणोति

अणिमादिसर्वैश्वर्यपत्नि तद्गुणेन मयोगमया नियतेन भूतयोगमयं यैर्ना भिभूयते अत्र हेतुर्मयोगेनेति पारमेष्ठ्यं यथा।
मे ध्यानकन्नमेव तत्र न्याय न स्वरूपगुणा युग्मादयः इत्यर्थः अन्ये यद्वाद्दह ताविकाख्याता २९ मद्भक्तीमेमावना
यान्त्रभुजादिभिः सह ३० उपास्य इति उपासक स्यात्तनायत्रकृत्य यथा ग्रन्यादिभिः ३१ मद्धारिकणं नाथारणा
दिभिः अत्रापि मत्पकयेवसर्वाः सिद्धयो भवन्तीत्याह जितेन्द्रियस्येति मद्धारणेनाममत्परोक्षरीयाया मे उत्पन्नो
मे यास्त्रद्धर्लभा स्यात्साकानेका विदित्यर्थः ३२ ममपद्धततत्थापिनप्राप्त्याइत्याह अन्तरायामिति ३३ न

अणिमादिभिः न्वहमेन मुनेर्योगमयं वपुः मयोगमंत्रतहिमस्य पारमेष्ठ्यं यथा २९ मद्भक्तीभि
ध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषितम् ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ३० उपासकस्य मामेवं यो
गधारणया मुनेः सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मनो
मुनेः मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ३२ अन्तरायान्वदन्त्येतान् युञ्जतो योगमुत्तम
मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः योगेनाप्नोति ताः
सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ३४ सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः अहं योगस्य सांख्यस्य
धर्मस्य ब्रह्मवादिनां ३५

स्यादेहकीयमेव धारणाकार्यान्तरासाः काम्या इति न मैतिजन्मनैवाकाश्चित्सिद्धयो भवन्तीति यथा देवानां
यथा ह्रपादसामुद्रककाम्भः पक्ष्यादीनां वेदनादि तद्वत् यानेन्तौ जन्मौषधितपोमन्त्रैर्याग सिद्धयः
तियोगेन मद्धारणाभिस्तेनैव योगगतिं मत्सायुज्यं लोकादिरूपं ३४ कुत इत्यतआह सर्वासामित्यत्राह सा
सामपि सर्वेनाप्रभुर्ना यपादनेहेतुः कारणोपतिः पालयिता दातृकिंचनकेवलं सिद्धीनामेवप्रभुः
अपि तु मोक्षादीनामपीत्याह मितियोगमाताः सांख्यतस्यायनेधर्मस्य तदुपदेष्टॄणां ब्रह्मवादिनां च ३५ ७२

यत्रपविविदितिमत्रात्मानंचिंतयेत्ततःपिंडंसंदेहंहित्वाप्राणःप्राणप्रयाणेलिंगात्मतीतोपाधिःवा॰
पुष्कलवायुवायोभूतःप्रविशतितेनमध्येलान्यर्थःखंड्विवत्‌भूतेयथापुष्पात्मुक्तंतरमनाया
सेनप्रविशतितद्वत्पिंडंहित्वेमुक्तंभवति २३ पिंडंहित्वेमुक्तंतमकारंकथनस्वहृदरम्मतमाहया
स्थायास्यंतापुदंनिरुध्यप्राणेप्राणेयायिमात्मनेब्रह्मलेगुणमूर्धद्वारेणब्रह्मलेनुपलदर्शणेब्रह्म
वात्महाब्रह्मचिंतस्थानेमनसानीता २४ मत्स्यमत्स्यान्मतिनूर्धमुहमन्नेविचिंतयेत्ततदामहह

पाकायंविहितस्थितिमात्मानंतत्रभावयेत् पिंडंहित्वाविशेत्प्राणेवायुभूतःखंडंविव
तु २५ पाश्येपीमगदेप्राणंहृदःकारसूर्धम् प्राणेणब्रह्मलेप्रेणब्रह्मलेनीतोत्सनेत्र
तु २७ विहरिणमात्मरज्ञात्मनस्यसत्वविभावयेत् विमानेमेयविहितिसत्वकाष्ठाम॰
त्रियः २८ यदासंकल्पयद्बुद्ध्यायथावामन्यतापुमान् मयमन्येमनोपुनेस्थयानत्स
मुपाभ्युते २९ योवेमद्भाव मापन्नाईश्वराः॰वैशिनःपुमान् कुतश्चित्नविहन्येततस्यान्त
ज्ञायथामम ३० मद्भक्तापुद्धमत्स्यस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्ज

त्मयःसत्वोत्राभूतः २५ यदावात्रकालेवयथाचेतिवारेयथाचयेनकेनापिप्रकारेणबुद्ध्यायं
कल्पयेत् यथाकामंमत्त्वेमापिविभ्वोऽमवानुभवतितथातदनुरूपमेवप्राप्नोतीत्यर्थःकिंच
वनुसत्येसत्यसंकल्पमयिमवाप्नुमन् २६ तिपृथ्वकादेममेत्यर्थःईश्वरानःसर्वनियन्तृत्वनस्य
प्रभावप्राप्तःपुनापुणहेन्तवः २७ स्नेतःपावेदद्वाधारणाविदःइति त्रिकालदेत्यधारणम्
त्विनात्रैकालिकीविकल्पवाम् विषयात्मसत्यमूलात्मप्रहितमतत्महिना ग्रनयेवपातिज्ञाव

श्री भा० टी० १९

श्रुत्वस्य वार्यं प्रमाणमाह यथात त्त्वेन यथार्थेन सर्वभूतप्रकाशेन त्वां ब्रह्मा वेद तात्पर्यविदः २ पर्वका
लेन सर्वात्मना सर्वविभूतीः एकश्च तिष्ठति उपासिताः ३ इत्येतत्त्वमेवाह गुप्तः श्रेष्ठः भू

उक्त्वा येषु भूतेषु इन्द्रियेषु महतात्मभिः उपासनीयो भगवत्याख्यानस्य तत्त्वाख्याः २ येषु येषु
भावेषु भक्त्या परमर्षयः उपासीनाः प्रपन्नाः संसिद्धिं तद्वदस्व मे ३ गृह्णन् सर्वभूतात्मा
भूतानाम्भूतभावन नत्वा पृच्छति भूतानि यत्पूर्वं तभोहितानि ४ यः काश्च भूमौ
विवेत्सायां विभूतयो दिव्य महाविभूते ५ तामसमात्मा ख्यातव्यभावितात्मन
नामिनेतीश्च पदाब्जपद्मम् ६ राम० राम० राम०

ज्ञानां प्राणिनां मनेष्वहेन भूतानामात्मा अन्तर्यामी सर्वापि हेतवः हेयत्वादेते जितत्वया ५ पवा
नानत्व नयश्च मि महाविभूतयः काश्चिद्रूपादि श्रुतौ विभूतयः रसायां रसातले सर्व भाविताः न
दृकेन निस्कृति विधातासु योजिताः तीर्थाना मन्वेत जितयस्य ६ राम० ७८

इतस्तत्राह सूक्ष्म इति सर्वदेहिनां जीवानां मात्मसंयतः स्वेतः स्वंतर्यामी परोत्तरात्मा स्वेतर्यामि
मृत इति श्रुतेः नहि किमेतवेतिन्वान्तर्हितः बद्धः नवाचाश्रव्यापकः इत्यर्थः तत्र हेतुस्त्र
वादृतः एतत्स्वरूपत्तमाह भूतेषु वनवित्तिपुमहाभूतानि यथा बहिः स्थितस्तथा भवति स्वयम्
पितयेत्यर्थः ३९ इत्येकादशोपवर्गाः १५ षोडशोत्तरहयेता विभावयुक्ता विस्तुतयः द्वानवी
येश्रमाताहित्रिशोधसापवर्गातनः १ अनन्तश्रितेनयत्नानमत्राकमहत्तात्मना अनन्तत्यो
पत्तास्वयविश्वत्वादिनिरूपणं २ एवंतावत्सवाध्यायमहोपस्थानिरूपिताः ब्रह्मतत्त्वसंभ
वेत्राद्वत्समप्रमादिवत्सूर्य वेपमङ्गोपात्तानिर्धार्यसङ्गोपासनतः पर हादशोनेनार्ककर्मक
त्यत्यागाद्यवस्थितौ इमतिहासनोयोगनिष्ठायाचात्रयोदशो यथः साधननिर्धारण
नेवैवचतुर्दशो पारणसिद्धिबुद्धीचप्रसंगेन निरूप्यते उद्धवप्रश्नतादक्रोहरिणा वित घो
इवेभूतिविस्तारदुयोवर्णाश्रमवर्त स्नानादि निर्णयेचानुपमादीनावनिर्णयः योम या
सूक्ष्मात्मानतेवाचोनावृतः सर्वदेहिना यथाभूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयंतया ३९
२५ इत्येकादशोपवर्गाः लेशव्याप्यमपात्त्वादनाद्यनमयावृत एवंधाममिभावनानात्राणिस्थि
पिकारेचविशेषावनंदनतो तत्त्वसंख्याविवादेचपुरुषप्रकृत्योर्विवेचने जन्ममृत्युप्रकारेदुःसहावि
तोनंदनतो पापपाण्यरनेत्रनुभिन्नदनतो सम्यक्शाक्रियायोगप्रश्नेतदुपवर्णने सप्त
विंशोतत्तः शोक्त्वात्तनयोगापमहतिः एवं प्रश्नोत्तराण्यत्र क्रमेणनानिविशानि सम्यगस्य
भवप्रश्नेतन्मायेदत्तमन्त्रो तदशोत्राणापुनः प्रश्नप्राप्ते योगापसहृतिः सूक्ष्मात्मानतेवा
चोनावृतः सर्वदेहिना यथाभूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयंतथेत्युक्तानत्वेभूतानि यथा
कुचित्रेणनविन्नेण विशेषणापाटुत्ताविवर्तते कोचित्सामान्यरूपेणवतथात्वमपिकेचि
एवमेसइतिविस्मृतीः प्रष्टव्यमेतावदङ्क्रमेवसर्वात्मत्वमनुपपाद्यचत्रवदतित्वमह

श्री॰
भाग॰
टी॰
७५

हविर्धानी कामधेनुः १४ १५ ··· वीनां प्रभुः सोम्यस्त्वसां प्रभुर्वै ब्रह्मासि मर्थ्यः १६ यादसां प्रचेतुपतीप्रता
पयतां द्युमतां दीप्तिमतां मध्ये १७ संयमतां दण्डयतां मध्ये यमः १८ शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये मृगेन्द्रः सिंहः
प्रथमो ब्राह्मणः १९ स्रोतसां प्रवाहानां मध्ये गङ्गा सरसां स्थिरोदकानां ··· २० धिष्ण्यानां निवासस्थानानां मध्ये मेरुः

ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु १४ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा १५ मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसां १६ ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिं १७ उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां धातूनामस्मि काञ्चनम् यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः १८ नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणां आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ १९ तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहं आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां २० धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुः गहनानां हिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः २१ पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः २२ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनं वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः २३

··· ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां सेनान्यां ··· अग्रण्यां प्रवर्तकानां मध्ये ब्रह्मा २२ शुचीनां शो- ७२
धकानां मध्ये ··· वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शोधकोऽहम् २३ राम॰ राम॰ राम॰

तथा ...रभूता ... सम्बन्धादित्वात्पार्थं प्रश्नः साधीयानिति ज्ञानवदनुमोदते एवमिति त्रिभिः प्रश्नं
पृच्छन्नपि तोषयेत्तुमि कृत्वा विनज्ञाने ज्ञानहेत्वे ॥१८ युयुत्सा विभूतिप्रश्नकः प्रश्नाः तत्राहंज्ञातेति लौकि
कः ... मति ... सर्ववदाततो ज्ञातिर्वाधिवत्त्वः तदा मया प्रतिबोधितः सन् यथावे
मविभावस्य एवं सम्यग्ज्ञानम्पवेमाम्यभावतत्तदहं देवतया यत्कथयिष्यामीति भावः ॥१९ सा विभूतीः
कथयति त्वदामिति सम्यक्स्वसमानाधिकरणः प्रथमान्ताः द्वितीयान्ताश्च सर्वा विभूतयस्ता

श्रीभगवानुवाच पृष्टमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर । यद्युत्सनाविनज्ञाने सपत्नैरद्धेनवै
द ज्ञात्वाज्ञातिवर्धनं सम्यग्मे राज्यहेतवे । ततो निहत्य मे हन्ता हं हतोयमिति लौकिकः ॥१८
तदा पुरुषव्याघ्र युक्तो मे प्रतिबोधितः । श्रूयतां भावतमामेव यथातत्त्वं ब्रवीमि ते ॥१९ अहमा
त्माङ्गुडाकेश सर्वभूतानां हृदीश्वरः । अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाव्ययः ॥२० अहं
गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् । गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिनां चात्मविक्रियाणाम् ॥२१
गुणिनां मध्यहं सत्त्वं महतां च महानहम् । सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥२२ हि
रण्यगर्भो वेदानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत् । अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि छन्दसामहम् ॥२३
इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् । आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः ।

आपासनार्थं कथ्यते षष्ठी च सप्तमी विभक्तिः ... विभूतीरपि संबोधने च संबंधे च क्वचित्पर्यायो
गड्डपया ततश्चात्मा भूतानामात्मेति सहृदि तिष्ठन्नीश्वर इति च सामानाधिकरण्यमपासङ्गत्यर्थः
एवं सर्वत्र तेषां स्थित्युद्भवाव्ययः तत्रहेतुरिति यः ॥२० विश्वस्थितो विभूतितो ... कालयतां चेत्री
एवं सर्वत्र तेषां स्थित्युद्भवाव्ययः ... गुणानां स्वाभाविको गुणः साम्यं ॥२१ सत्त्वं प्रथमकार्यं महत्
त्त्वं तामसमध्यगुणानां ... गुणानाम गुणे नचैवकालान्तरमात्रापायतो यद्
महत्त्वं ...

श्री॰ भाग॰ टी॰ २८

पश्चात्त्रेतायां वेदैर्वेदत्रयरूपस्य प्राणात्त्रिभिन्नाऽहं यज्ञात्मकोऽभवं तस्मात्सूर्याः सकाशात्तदेवाह ऽथ यज्ञरूपोऽहं त्रिवृ
न्त्रिरूपः यतो होत्राध्वर्यवौद्गात्रेण त्रिवृत् मखः ११ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मश्च तेषामुत्पत्तिमाह द्वाभ्यां विप्रेति आत्मा
चारः स्वधर्मः पञ्चलक्षणं ज्ञापको येषां १२ मम वैराजरूपस्य हृदः ब्रह्मचर्यमभवत् वक्षःस्थलात् ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभि
प्रायं १३ तेषामधिकारिविशेषेण स्वभावानाह वर्णानामिति द्वाभ्यां जन्मस्थानानि सारिणीः नीचैर्

त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ११ विप्रक्षत्रियविट्शू
द्रा मुखबाहूरुपादजाः वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः १२ गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो
मम वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः १३ वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारि
णीः आसन्प्रकृतयो नॄणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १४ शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज
वम् मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्य
मः स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १६ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेव
नं अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया
तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १८ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः कामः
क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽन्तेवसायिनां १९ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता भूतप्रिय

नीचानामनुत्तमोत्तमः सत्त्वादिगुणानुभूमिभिः भेदाः उत्तमाभिरुत्तमा इति १४ तपः
क्षान्तिः १५ तेजः प्रतापः धृतिर्वा धैर्यं स्वभावाः प्रकृतयः १६ तद्वदन्त्यानां स्वभावानाह अशौचमिति शुष्क
विग्रहः निष्फलकलहः तेषां तर्षः १९ तदनन्तरं सर्वसाधारणं धर्ममाह अहिंसेति वर्णाश्रमाणां मु

एकादशस्कं॰ ५ २८

स्वदेत्यमाह वक्तेति द्वाभ्यां नेतन्वं नान्यः कालाः वेदाद्याः ५ ६ तत्तस्मात् नः अस्माकं सनत्व्या
नामध्ये यस्य यथा विधीयते ७ धर्म्यः धर्मादनपेतः नैःश्रेयसकारः अतः मे मत्तः तं धर्मं निबोध
८ तत्रादौ महत्त्वात्सनातनत्वाच्च एवमप्युक्तोयं धर्मः आसीत् आचारं च वर्णान्तस्य युगानि ष्टतः स
वेयमनुष्ठितो भक्तिहेतुरिति त्रिभिराह आदाविति कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् नेच न

वक्ता कर्ता विना नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि सभायामपि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः
५ कर्त्राविद्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ६
तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ७ श्रीशु
क इत्थं स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान् हरिः प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान्
८ श्रीभगवानुवाच धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणां वर्णाश्रमाचारव
तां तमुद्धव निबोध मे ९ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः कृतकृत्याः प्रजा जा
त्या तस्मात्कृतयुगं विदुः १० वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोहं वृषरूपधृक् उपासते तपोनि
ष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः

दाममनुष्यास्तन एव लोनानानां तुर्वैनि यतिवं दृ कृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्या इति जात्या
जन्मनैव १० किं चैव वेद एकोऽभावादपि इदानीं नानात्वमासीदित्याह वेद इति धर्मः श्रुमनाविपुयो
मोहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पात् वक्रियाविज्ञा धीयतेऽनादेः स्वतस्तपोनिष्ठाः मननमुद्रियाणां च
लोकाग्र्यं परमं तपः इति वचनात् ध्यानतत्पराः अहं संमुक्त्माध्यायन्तीत्यर्थः ११ रामचंद्रायन मानमः

श्री॰ भा॰ टी॰ १४

लक्ष्मीः धनादिसम्पत् ३१ वलवतां ओजः सह्यसामर्थ्यं समस्तांगभागवतानां भक्ता कर्मरहितस्वधर्मः तेषामेव तत्व ग्रु
हादिवेनवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्मणाद्युतिसाः नवमूर्तयः तासामभ्य
वासुदेवाख्या ३२ गन्धर्वाणां विश्वावसुः शृंगारसादयो विचित्रः गन्धमात्रगंधे विकृते ३३ परमुः मधुरः परा
त्वाः प्राहुः ३४ अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां प्रतिसंक्रमः प्रलयः ३५ महत्मादयः पंचकर्मेन्द्रिया
ताः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियव्यापाराः तत्र लक्षणं दर्शनसर्वेन्द्रियाणाम् इन्द्रियलक्षणं दर्शनग्रहणशक्तिरा
स्महे ३६ तदेवंतत्रतत्र निधारणेन तत्तद्वचनविशेषतो विभूतीनिरूप्येदानीं सामान्यतः सर्वा अपि निरू

प्रवसायिनामहं लक्ष्मीः किंतवानां कलग्रहः नितिहास्मितितिस्त्रीणां समस्तवतामहं ३१ ओजः
सहो वलवतां कर्माह्वविद्विसानतो सात्वतानवमूर्तीनां आदिमूर्तिरहं परा ३२ विश्वावसुः पूर्वं वि
त्रिगन्धर्वाणामहं भूतानां महंस्पर्शां पमाश्रमहं भुवः ३३ अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां वि
भावसुः प्रभासूर्यंदुतारणां शाद्बोहं नभसः परः ३४ ब्रह्मण्यानां वलिरहं वीराणामस्म्यहमर्जुनः
भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं आस्वा
दश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियं ३६ पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् विकारः
पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्वं तमः परं ३७ अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्वविनिश्चयः ३८ राम॰

पवति पृथिवी तिसर्वं हयेन पृथिव्यादि शब्दैः तन्मात्राणि विवक्षितानि अहमहंकारः महानमहत्तत्व
ताः सप्त प्रकृतिविकृतयः विकाराः पंचमहाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि एवं षोडशसंख्याकः पुरुषो
जीवः अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पंचविंशति तत्वानि तत्र मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः
सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिः पुरुषः रजः सत्वतमः इति प्रकृतेर्गुणाः अपरोक्षमत्रतदेतत्सर्वं महमेव

योगानां सांख्ययोगादीनां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं मन्त्रो नीतिः कौशलानां विवेकादिनैपुण्यानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्याहं ख्यातिवादिनां मध्ये आत्मख्यातिरन्यथाख्यातिः असत्ख्यातिः अ‍सत्ख्यातिरनिर्वचनीयख्यातिर्वादिनामेवमिदं न चेत्याद्यनेको विकल्पः सोऽहमित्यर्थः २४ क्षमा
दिः २५ सत्याक्षेमभूताभयदानेऽहं क्षेमाणामभयस्थानानां मध्ये अबहिर्मतिः अन्तर्निष्ठा सूनृतं प्रियव
चनं मौनं च न हि प्रियभाषणेन मौनेन च पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्य देहाद्भागाभ्यां मिथु
नमभूत् स एव स्वयम्भुवमनुः मिथुने अथाहं वायव्यात्मनो यस्य तीति श्रुतेः २६ अनिमिषाणामप्रमत्तानां

योगानामात्मसंरोधो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषतां आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादि
नां २४ स्त्रीणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायम्भुवो मनुः नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणां
२५ धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्व
हं २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाभि
जित् २७ अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य
आत्मवान् २८ वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याध्राणां सु
दर्शनः २९ रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसां कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमा

पुष्पाकरौ वसन्त इत्यर्थः अभिजिदुत्तराषाढायाश्चतुर्थः पादः तथा श्रवणप्रथमपादः तथा च श्रुतिः
अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्तात् श्रोणाया इत्यादि २७ कृतं कृतयुगं देवलः असितः
मुनीनां व्यासानां वेदविभागकर्तॄणां कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः २८ भगवतां षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नानां देव
भक्तानां मध्ये ... भगवानित्येवंलक्षणानां २९ सुपेशसां सुरू
पाणां ... ... दर्भजातीनां ... हविष्षु च पद्मरागादिषु रत्नेषु च ३० राम:

भा॰ ए॰ टी॰

श्री भा. ए. टी. ७९

यानशय्यासनस्थानैर्यानं गुरुगतो यानेन विहितमनुगमनं शय्या समीपे शयनेन विश्रान्तं पादसंवाहनादिभिः स
मीपासनेनासीनेन कृताञ्जलिः नियोगप्रतीक्षया नातिदूरे स्थानेनेत्यर्थः २८ एवंभूत आचारो यस्य सः
२९ एवमुपकुर्वाणब्रह्मचारिधर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति षड्भिः अयं ब्रह्मचारी यदि छन्द
सां लोकं महर्लोकं ततो ब्रह्मलोकं चारोक्ष्यन् आरोढुमिच्छतीत्यर्थः महान्छन्दसां लोकमिति ब्रह्मलोक
विशेषणं यत्र मूर्तिधराश्छन्दांसि तर्हि बृहद्व्रतः सन् नैष्ठिकव्रतो यस्य सः विन्यसेत् समर्पयेत्

अशुश्रूषमाणआचार्यं सदोपासीत नीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृताञ्जलिः २८ एवंवृत्तो
गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखण्डितं २९ यद्यसौ छन्दसां लोक
मारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपं गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ३० अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु
मां परं अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३१ स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकं
प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३२ शौचमाचमनं स्नानं सन्ध्योपासनमा
र्जवं तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासम्भाष्यवर्जनं ३३ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्द
न मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ३४ एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् म

॥ अपृथग्धीः अग्न्यादौ मामेव पश्यन्नुपासीत ३० ब्रह्मवर्चस्वी तेजस्वी अकल्मषः ३१ नैष्ठिकस्य वनस्थस्य इति
साधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणादि भावेन गर्भेष्वेलनं परिहासः एवमादिकं त्यजेत् मिथुनीभूतान् अग्रत
स्त्यजेत् तपस्विनः इत्यर्थः ३२ तत्र सर्वाश्रमसाधारणधर्मानाह शौचमिति द्वाभ्यां निष्कामनैष्ठिकस्य तमा॥
हात्मानं बृहद्व्रतमित्युक्तवतः निष्कामस्य तदेवं कर्माशयो यस्य तैः करणैर्यथाभूतः सन् मद्भक्तो भवति

८ २१

वृतोपमोनगृह्यसूत्रकारोवक्ष्यतिप्रथमंनावदःस्व...ब्रह्मचारीत्येपमोवग्ययेते सचद्विविधःउपकु
र्वाणोनैष्ठिकश्च तत्रोपकुर्वाणोनामद्वितीयमितनवर्णिः द्विजः वैवर्णिकःस्यानुपूर्व्यानेनाभोधाना
द्विसंस्कारःप्रथमाद्वितीयमुपनयनाख्यंजन्मवाप्याचार्यात्कृतोब्रह्मवेदमधीयीत चकाराद्वद
र्थविचारयेत् २० किंचमेखलादीन् धृत्वाचरेत् अतएवेनमालोकयंभूतोजटिलःसन्
पणादिनाजातजटः तथाअधौतदंतवासः अरक्तपीरःपयरवेदेत्... वासश्चदंतासांमिनेधौता
निनातिवसः अधौतदंतासाःसत्वासावरक्तपीरश्च नकौनकाषायेनारक्तःपीरमासनेयसमः २१

द्वितीयंजन्माख्यानुपूर्व्यांजन्मोपनयनंद्विजः वसन्कुलगुरुदांतोब्रह्माधीयेतवाहृतः २०
मेखलाजिनदंडाख्यान्ब्रह्मसूत्रकमंडलून् जटिलोधौतहादसोरक्तपीरःकृत्वानदधत्
२१ स्नानभोजनहोमेषुजपोच्चारेचवाग्यतः नच्छिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि
२२ रेतोनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयं अवकीर्णेवगाह्याप्सुयतासुस्त्रिपदींजपेत् २३
अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपन् २४
आचार्यमाविजानीयान्नावमन्येतकर्हिचित् नमर्त्यबुद्ध्यासूयेतसर्वदेवमयोगुरुः २५
सायंप्रातरुपानीयभैक्ष्यंतस्मैनिवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपभुंजीतसंयतः २६

जपस्नुद्वारोमूत्रपुरीषोत्सर्गजपोच्चारेतस्मिन्व्यापारेमौनीभवेत् २२ रेतोबुद्धिपूर्वंनोत्सृजे
त्ब्रह्मव्रतधरःअगृहस्थःस्वयमेवकथंचिदवकीर्णेअवगाह्यस्नात्वाप्राणायामः
त्रिपदींगायत्रींजपेत् २३ संध्येचध्यायन्वाग्जपन्उपासीनमध्याह्नसंध्यानिमित्तमौनेनाक्षीति
द्विवचनं २४ अन्यदपियत्संप्राप्तंतत्सर्वंनिवेदयेत्तेनानुज्ञातंसंयतःसन्उपभुंजीतेत्यर्थः
२६ ॥ रामायनमः ॥

श्री
भाग.
एका.
८०

उञ्छः कणश इति नोभयविषयतादिपतितकणोपादानं शिलः स्तम्भे कीर्णफलानामुच्चयः तत्समोचनफलमाह शिलोञ्छे
तिमहान्तमातिथ्यादिलक्षणं ४२ विरजं निष्कामम् एवमानः गृहे एव गृहस्थाश्रम एव नातिप्रसक्तः अति
शयेन विरागमकुर्वन् शान्तिमुपैति मद्व्यापिकां भवति ४२ एवमथन पुरुषस्य महत्फलं तु कार्यं तस्या
प्याहरिभिः समुद्धरन्तीति विशुद्धात्मा ये यतिं विप्रं तत्पलदान्तं कमपि ४३ राजन्यस्यावश्यकं मतं दिमाह
सर्वा इति सर्वेषां मापदि मोराह पण्यैर्विक्रियार्हैः नवसमलवणादिभिः तत्राप्यापदाक्रान्तश्चेत् खड्गेन तावि

शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महान्तं विरजं जुषाणः मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः
समुपैति शान्तिं ४३ समुद्धरन्ति ये विप्रं सीदन्तं मत्परायणम् तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवा
र्णवात् ४४ सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान्
४५ एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिन्द्रेण सह मोदते ४६ सीदन्
विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् खड्गेन वापदाक्रान्तो न श्ववृत्त्या कथंचन ४७ वैश्यवृत्त्या तु
राजन्यो जीवेन्मृगययापदि चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ४८ शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः
कारुकटक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ४९ राम॰ राम॰

यतु न्याय्यमपि नोत्तमो नयं पापी यत्सीदन्ति मानिषेत इति स्मरणात् खड्गधारणं पण्य विक्रियकेभ्यो न्यूनं तत्र
पि हिंसाधर्मो वणिग्वृत्तिरेव श्रेय इति भगवताभिमतं न श्ववृत्त्या जीवेदेव वः ४८ तत्राप्यापदि मृगयया विप्र
रूपेण वाऽध्यापनादिना ४८ कारवः प्रतिलोमजविशेषाः शूद्रप्रदयः तेषां हस्तिकवादिक्रियाः आपत्प्रमो
चने सति न गर्ह्येण वर्ततस्मादहं कृष्णादिति ४९ ८०

उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह गुरवेति अनेन द्वितीयमाश्रममावेदयन्ते ययायथावतविचारि
तवेदार्थः स्नायात् अभ्यासादिकं कृत्वा समावर्तनेत्यर्थः ५१ तस्याधिकारान्तरमाश्रमविकल्प
मन्नुयावाह गृहादितिप्रकामश्चेत गृहस्थाश्रमं प्रविशेत् अतः कारणं मुख्यादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् अ
ह्यतः कारणं लघुविद्यो नाम ब्राह्मणः प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वाश्रमा मादाश्रमान्तरं गच्छेत् अन्यथा
सर्वाश्रमाप्रतिलोमगमनाचेदित्यर्थः अस्यायमिति वाक्येन स्वभक्तस्या आश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमा
णत्वात् ५० विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मः सह गृहस्थधर्मानाह गृहस्थोति सइत्याम वर्णोश्चन्तर

अथानेन समावेदयन्त्ययाजिज्ञासितागमः गुरवे दक्षिणां दत्वा स्नायात्तदनुज्ञया मोदितः ५१ गृ
हे वने वा प्रविशेत् प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः आश्रमादाश्रमं गच्छेत् अन्यथा मन्यतस्त्वेव ५० गृह
स्थो मद्वत्तां भार्यां मुद्वहेत अनुपस्थितां यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ५२ कन्या
मप्युत दानानि सर्वथा वहि तु मनसा प्रतिगृह्णन्ति मन्यमानस्तपस्तेजोपन्नोऽल्पदम् अन्याश्चाम
वर्जी तु न श्रीलं वा दोषहरं क्रिया ५३ आलमभ्यवदेहाय यत्तद्वाकामायनेष्यते कृष्णाय
नयम्वह प्रत्याख्यानेनान्यस्त्वाय च ५४ प्रतिगृह्णो ध्यायनं च आलमश्चवयाजनम् ॥

स्थितां कुलतो लक्षणतश्च अनिन्दितां कामतस्त्याम सह्यामद्वहेत तां सवर्णां अनन्तरस्या अनन्तरां
जातिवर्णक्रमेणाद्वहे दित्यर्थः तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवि
शां भार्याः स्वा शूद्रजन्मनामिति स्मृतेः ५२ इत्यादयः ब्राह्मणानां मातृयवकाधर्माः प्रति
गृह्णादेयते प्राप्तेः स्वा च आलमश्चैव ५४ तत्रापि मूर्ख्यो मूर्खेन मा चान्या ज्ञानं सह प्रतिगृह्
णाति तयोर्यो जना ध्यायनं तयोरपि कार्यं ग्यादिरेव वदपर्या श्रौतैः स्वामित्र कैः दैवपतिनैः

मिताक्ष॰ आचा॰ ७

गार्हस्थ्याश्रमो वा स्वनातेन ग्रामसर्वतः तिसहस्रं यमासः अयं तम अतिनाम सौ यानि ७ इत्येकादशोऽध्यायः
११ अष्टादशे वन्दे भवनमस्य इति गोत्रां अग्नि कालि विशेषा विशेषं वाधितद्भूतं क्रममात्मानस्य य
मौनाहवनमिति आयुषस्तृतीयभागाय वसमतिवर्ष ततः परंती लोंडिकस्य षड् गोमाविसन्यासाधिकारि
भावः १ वसीतपरिस्थीत २ स्तः देतान्न नथावेतन शाधयेन त्रिकालमप्सु मज्जन मसलं वत स्नायान सांडिश
यः भूमिशायी ३ नष्णतपं वाग्नीन सूर्येणासह वनदिशमग्नीत्रिधायशिमसिं यवममग्निं गृहीत्वा तत्राग्नींश्च
पवेगृहाश्रयादिग्नहस्त्यायुक्तयीयं अतलेलातनस्थायन्मतेषु विशात ततमः ७ इत्येकादशास
मस्याः १० श्रीभगवानुवाच वनविविशुः प्रवेष्टुभार्यांमस्यसहैव वा वनवनसंक्षेत्ल तोय
भागमायुषः १ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं कल्पयेत् वसीतवल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि
च २ केशरोमनखश्मश्रुमलानि बिभृयात् ततः नधावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ३ ग्री
ष्मे तप्येत पञ्चाग्नीन्वर्षास्वासारषाट् जले आकण्ठमग्नः शिशिर एवं वृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वं स
मश्नीयात्कालपक्वमथापि वा उलूखलाश्मकुट्टो वा दन्तोलूखल एव वा ५ स्वयं संचिनुयात्स
र्वमात्मनो वृत्तिकारणम् देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्नि
र्वपेत्कालचोदितान् न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ७ अग्निहोत्रं च दर्शश्च पौर्णमासश्च
पूर्ववत् चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः ८ ताम॰
संन्योरवं यमस्य द्रष्टानां सर्वाभिस्तले कृपादेन दंड हस्ते गृहीत्वाति हृदि त्यर्थः आसारषाड् आसारधारा
ः सहनसहन इति तथा अभ्रावकाशी नाम व्रतं चरेत् जले आकण्ठमग्नः उदकवासनाम व्रतं चरेत् ४ उलूख
लेन वा अश्मना वा कुट्टयति देशकाली निवाहनादेवं उलूखले यस्य स तथा ५ संचिनुयात् अन्यदा कालान्तरे
नाहृतं तिना अपि वा दीप्तमर्थः लव्धेन येन मनाय पुराणे पवित्रे वदाह ः ६ कालनवाहितान् अप्रा

ग

तदेवं दूतिक्षत्रवस्थामन्त्रा पुनर्गृहस्थस्यावश्यकार्यं वक्तानाह वेदे ययतेत्रत्ययत्ताः तेन ऋषीनस्वा
ध्यायेन देवान् स्वधाकारेण देवान् स्वधाकारेण पितॄन् बलिहरणेन भूतानि स्वप्राय प्रत्तोदकादि
भिर्मनुष्यानिति ज्ञानयाययथा इयं विभवानुसारतः तेषु ईश्वरबुद्धिर्विधत्ते तु पालीति ४९ सावश्य
कं धर्ममत्रा पत्ना प्राज्ञान साधर्ममाह यदृच्छयेति ऽयमं विनायाजितेन वा मुक्त्वेति स्वस्तद्
न्यालब्धेन नवाभृत्यान्त्यायान् ५० गृहस्थस्यापि मिद्धान्निनिष्ठा वाहक्रडेवखिति त्रिभिः नम
मायेन इर्श्वरनिष्ठाया प्रव्रज्यानभवेन्न नतदृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्य कथमप्रमादः विचारेणत्या

वेदाध्यायास्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत्
४९ यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् पु
५० कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ५१
पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ५२ कं
इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहङ्कृतः ५३ कं
कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान् तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत्
यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते
अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः

इति विश्वादिति ५१ तत्रापि दृष्टश्वासमन्त्रेऽपिकत्वात्तेषानुस्मरतां प्रपंचयति पुत्रादीनामेकत्र सं
गमः पान्थानां प्रपायां संगम इव तत्र हेतुः अनुदेहं प्रतिदेहं एते वियन्ति तत्र दृष्टान्तः निद्रानुवर्तिः
स्वप्नो निद्रया यथा याति ५२ अतिथिवदुदासीनः ५३ अस्यापि आश्रमविकल्पमाह कर्मभि
रिति गृहाश्रमस्य दोषमाह यस्त्वेति बध्यमेवाभिनयेन दर्शयति अहो इति बालाः आत्मजाः
यस्याः सा आत्मजा अनाथाः विनाः नाथाः संतः कथं जीविष्यन्तीति ५५ ग्रामात्प्रस्थानम्

५२ पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा

श्री भाग. टी. अ २२

नन्वकर्तुर्नित्यमुक्तस्य व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहान्तरगमनमकर्तुः कर्माणि नित्यस्य जन्ममरणादीनि कथमिति पृ-
च्छ्यते ३४ एतद्विद्वांसो न संति हि यस्मान्मायया वंचिताः मोहिताः ३५ लिंगशरीराभ्यासेन संबंधेन देहस्मरणमा-
त्मन इति अथानेन पंचभिरिंद्रियैर्निर्दिष्टो व्यापकमपुनलनार्थः देहाद्देहांतरं प्रतिपातितो नाहमात्मा-
त्मनो वर्तनेनेत्यहंकारेणानुगच्छति ननु मनसोपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरसंयोगश्च कथं भवतीति चेत् ३६
स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्माशयस्यापि नाश् दृष्टांश्च श्रा-

उद्धवः त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो । उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति
च ३४ तन्ममाख्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभिः न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः सन्ति वं-
चिताः ३५ श्रीभगवानुवाच मनः कर्ममयं नृणामिंद्रियैः पंचभिर्युतं लोकाल्लोकं प्रया-
त्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोनु विषयान् दृष्टान्वानुश्रुतानथ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं
स्मृतिस्तदनु शाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतो-
र्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ३८

वणमात्राद्वेदोक्तान्वा विषयान् अनुध्यायन् अथार्वध्यायमाने प्रयत्नं आविर्भवत् पूर्वविषये तु वसीद-
त्सीयमानं भवति तदनु तत्र ससस्मृतिः पूर्वापरानुसंधानेन शाम्यति ३७ ततः किमत आह विषयेति कर्मो-
पस्थापित देवादिदेहान्यतमाभिनिवेशेन आत्मानं पूर्वदेहं च मनो न स्मरेदिति यत्सेयमात्यन्तिकी देहाभिनि-
वेशेन स्वदेहे कानोहं देवादिदेहाभिनिवेशेन चाहमेतदिति पूर्वदेहे अत्यन्तविस्मृतिः अहंकारनिवृ-
त्तिः तदभिमानिनो जन्तोर्जीवस्य मृत्युः न त्वेतेन देहवन्नाशः ३८ ॥

१७

२४ श्री ६३

ननु यद्यनर्थापि वैकल्पस्य मात्र मेवोक्तं त्रिविधश्चाहंकार इति तर्हि ब्रह्मविचारः स्याद हंकारुनिवृत्तमात्रेण तत्र स्थिति
यवि कल्पस्तु योवेपाणायेना हयोस्याद हंकार एव संसारस्तु गुणक्षोभकरो तीतिनतः यस्मे यस्मान्न काल गुणा नि
मित्तात्मभावेन स्तु पारान्ययुक्त मस्मान्महतो दिग्गुसत्वाविकारः सत्रिगुणात्रिविधः मुस्यविकल्पस्य हेतु
स्त्रिविधत्वमेवाहं वैकारिकश्चेति ३१ सत्वतो निवर्तने यात्मा ज्ञानविल्वमिततात्त्वानेस्याद्याये नाहं ज्ञाना
योस्तानमयं इतिनवृत्तयेमाहमयत्वे विकल्पस्यास्य हंकारस्य वायो ह्येस्त्मयत्वा गीका गीकारे शाहं विवादः

योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः अहं वि
मूढ़ मोह विकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐंद्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयो विवादो
ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः व्यर्थोपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्व
लोकात् ३३ देवास्विनायोनितयोत्र जीवदेहेषु नित्यपरिवर्तमानः ३४

तिर्यग्भिदार्थनिष्ठो विवादो ह्यात्मनि ज्ञानमयः ज्ञानरूपः यद्वा विवादः सर्वाभिदार्थेति ह्येवं नानावस्तु
मात्रनिष्ठः अतः परमार्थाभिर्वस्तुनिराकृतत्वात्मा ह्ययमर्थो नासिद्धमिति तिनमयं ह्यहंकारो विक
ल्पस्तु नास्ति यत्नेनापि न निवर्तते प्रयासेनात्मनो ह्यन्यार्थो यदि निः अयोमनः अर्थाद्दितोऽपि बालस्य प्रभूतान्म
नो वाहं सर्वस्यात्मा हरीभूतानां गुणयाणां नैवोपरमेत अहंकारोऽविकल्पस्य यत्नतः कर्मभिः कृत्वा नीचे देहे
षु तेषु संसरतीति यतः परिवर्तमानाः अनिश्चितधियः पुनः पुनः ह्यविवेक संसरतीति ३५ ॥ ॥

श्री भाग० स्कं० ११

...तोजन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतत् सम्भवेत् तयोः कतमत्याशंक्य प्रत्यक्षमानेन साधयति अर्चिषांपरिणामा
दिभिः स्रोतसांगत्यादिभिः फलानांच पाकादिभिर्यथावस्थाविशेषाः कालेनेति पूर्वेणान्वयः आदिग्र
हणेन तेजोबलकामक्रोधशालादीनां यथासम्भवं विमनप्रतिसम्पत्यभि विनाशावयवस्य भेदकत्वात् दी
पज्वालादिवद्धि मनुमानं कथं न हि प्रत्यभिज्ञानात् इत्यत आह यथार्चिषां विलीनत्वात् सोयमिति तथा सोयंमि
ति माह यथा दर्शयामेव यथा सोयं दीप इति प्रत्यभिज्ञायथा च स्रोतसां प्रवाहजलानामेव तदिदं जलमिति

यथार्चिषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः तथैव सर्वभूतानां वयोवस्थादयः कृताः ४३
सोयं दीपोर्चिषां यद्वत्स्रोतसां तदिदं जलं सोयं पुमानिति नृणां मृषा गीर्धीर्मृषायुषां ४४
मा स्वस्य कर्मबीजेन जायते सोप्ययं पुमान् म्रियते वामरो भ्रान्त्या यथाग्निर्दारुसंयुतः ४५

तथा सोयं पुमानिति धीर्गीश्च मृषा नृणां बहूनां शरीरिणां मृषा कथं मायुषं येषामविवेकिनां तेषां भव
ति ४४ ननु कथं देहाध्यासवतः पुंसः कर्मजन्ममरणनिमित्तानि तस्य स्थितत्ववस्थानादिचरकस्य पुरुष
भेदेन सत्त्वमसत्त्वं वेति न प्रत्यक्षाविरुद्धतः तदभावादित्याह अयं पुमान् मा स्वस्यात्मनः कर्मणा बीज
भूतेन सोपि भ्रान्त्या पुमान् जायते म्रियते वा किं तु यथा भ्रान्त्या पितृजायत इव यथा महाभूतं तेजोरूपोग्नि
र्दारुसंयुतः सत्त्वावस्थितः सह योगाभ्यां जन्मनाशो प्राप्नोतीति तद्वत् ४५ राम॰ राम॰

१८

ज्ञमनन्तविषयस्य देहस्य आत्मतया स्वीकृतं अभिमानं प्राहुः ननु देहवत् त्वत्तोऽन्ये च पुत्रादि
देहवन्तीत्यतिप्रायमात्रेण किं तु सर्वभावेन अभेदेन अभिमानमात्रेण त्वभिमानेन दृष्टान्त
द्वयं स्वप्नास्वप्नमनोरथस्त्वर्थः ३९ दृष्टान्तौ विवृणोति स्वप्नमिति तत्राहं वर्तमानो स्वप्ना
दौ पूर्वं चेति अपूर्वमिवेति वान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाद्य जातमिव पश्यतीत्य
र्थः ४० उपसंहरति इन्द्रियाणामपि मनः तस्य तस्य देहादेस्तावन्मिनि वेद्यनया स्वदृष्टिरूपत्वा
त्तथा वस्तूनि आत्मानि तदभिमानेन देहे विषयेऽद्य मममप्यमनोवत्तत्समर्थवभातीत्यन्वयः ४
वेष्ट्तः कल्पितानां कारणेहि बाहित्वेन भिन्दा हेतवेव भवति स्वात्मावात्माभ्यन्तरभेदहेतु

ज्ञमन्तात्मतया पुंसः सर्वभावेन सुस्थिरं । विषयीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥
स्वप्नं मनोरथं वेत्थ प्राज्ञ तेन तथा ह्यसौ । तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४० ॥ इ
न्द्रियामनसः स्फारं देवे विश्वं भाति वस्तूनि । बाह्यान्तर्भिदाहेतुर्ज्ञेयो सज्जनकृत्ययाः ॥ ४१ ॥
नित्यदा स्वात्मभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ॥ ४२ ॥ राम राम रामायनमः

अभवन्ति वा देवविषयान् ओतप्रोतं स्वकर्त्रीं स्वरूपत्वात् तीत्यर्थः यथा जनो जीवः स्वप्नेव हन्
अमनो जनानां देहानां कुर्वन् पश्यन् वहुरूपोऽभिमानितः तत् यत्त्वन्दिवि विधा स्वप्ना स्वादिदृ
श्यं भाति अस्य जनकृत्यं इष्टापुत्रात्मादिकाः जनः पितास्वयमस्मात् पुत्राभिमानतस्तदा भिन्ना
दि पुत्रयथा भयभेदहेतुर्भवति तद्वदिति अन्यत्समानं ४१ तद्वेवलोकप्रसिद्धो जनः स्वात्मानि दृ
श्यमूल्मात् स्वराव दिवतो वेराणायान्नि पश्यति नित्यदा स्वतिभूतानि आत्मीयानि इत्यर्थेन भूय

श्री
भा॰
टी॰
११

19

तामेवाष्टादशश्लोकीं गाथामाह नायमिति त्रिभिः अयं जनः अधिभूतापि देवता इंद्रादिः आत्मा देहः ग्रहः आदि
त्यादयः कर्म कालादिना सुखदुःखहेतवो न वात्मा नापि ग्रहादयः मनः केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदंति मनसा
लेवरप्रभृतिमनसा सृष्टोतीनां पाश्च तया ॥४२॥ परिवर्तनप्रकारमेवाह मन इत्यादि गुणान् गुणवृत्तीः सृजति
ततस्तेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्विकानि कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसानि सवर्णास्तत्तुल्यरूपाः
रूपाः सृतयो देवतिर्यङ्नरादिजातयो हि ॥४३॥ नन्वेवं मनस एव संसारः स्यात् न ज्ञानेनात्मनोऽकारक अनीह इति ।

श्रीब्राह्मण उवाच । नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः । मनः परं कारणमामनं
ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥४२॥ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि
शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति ॥४३॥ अनीह आत्मा मनसा समी
हता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोऽसौ

अयमर्थः अविद्यामात्मनो व्यासने मात्मनः संसृतिर्न स्वतः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्य सा नास्ति किंतु न ।
इतो जीव एव सेवते न देतदाह मन इमानेन समहतिसंल्लमेव तमानो ईश्वर आत्मा अनीहः न क्रियासंग ।
रहितः यतो हिरण्मयः विद्याप्रधानः ज्ञानः यतो मत्सखो मम जीवस्य सख्यो नियन्तास्त्वनः उत उच्चैर्विचष्टे ।
अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यतीत्यर्थः असौ पुनरहं जीवः स्वलिंगं स्वस्मिन्नात्मनि लिंगयति यातयतीति स्वसा
धमिलितप्राणमनो परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैः कर्मभिः संगतः संबद्धः गुणसंगात् कामान्

॥ ७७ ॥
१११

ग्रन्थेम प्रपंतिम प्रेनिवशीवेति कृत्कारेस च श्रेयान्त्प्रनियति ३५ तिर्यतिनिदंतिनिरामेवाहु च च धर्मध्वजः वि
द्वेतिगोप्रजीवी ग्रामलाकवेयकः ३६ ३७ तेदेवाकुं दीक्षाविनश्तिमहात्मस्प्रतिवली ३८ उर्वातप
तिमहपर्यथावानश्रुवति ३९ ववेफः शूलवेः निकृथः कायाकृत्वा दितुद्विजन्मुक्पारिकारियथाभो

ग्रन्थेचभेत्पसंपत्रेन्यानस्यसतिनेरे मुत्रयंतिमपापिष्ठाः जीवंतमस्यमूर्धति ३५ पतवावेवाच
तितिनाज्येतिनवक्षिचेत् तजेयस्यपरवारिभक्तनायतिवादिनः ३६ वभ्रतिरज्यातकेविहृष्यमा
वध्यतामिति लिपभेकेननाशेतिवधयमध्वजः पाठः ३७ दीक्षाविनश्माहिनिमगृहीत्सज
नोजितः ग्रहो ह्वमहासारायतिमानिविग्राह्वि ३७ मौनेनसाधयत्पथवक्रवद्दूतनिष्कु
यः ह्नपेकेविहृसत्यन्मकंडयीनयनिव ३९ नववधनिरूपयथामी स्वकीह्न जववे
मभोनिकंडुःखदेहिकहेविकवयत ४० भामत्वमात्मनोदिहंप्राप्तग्राममन्त्रय्यत परिभूत
इमागाथामगायतनराधमेः ४१ धातयद्भिः स्वधर्मस्यापतिमास्थायसाक्षिकी ४२

तिकंडुजेनादिहतदेहिकंज्वरादिनिमित्तं देविकं शीतोष्णादिप्रभवं ४३ दिहंदेवग्रामं धर्मात्यानय
तिकंडुर्मना दिहतदेहिकं स्वराग्निमित्तं दैविकं शीतोष्णादिप्रभवं ... इमावक्ष्यमाणां गाथामगायत सा तिकी ध
द्भिः परिभूतोपि साक्षिकीं धृतिमास्याय स्वधर्मम वहित इमां वश्यमाणां गाथामगायत साक्षिकी
तिश्रोकाश्रुत्यायथाधारयेतेमनः प्राणेन्द्रियक्रियाः योगिनाधर्मचारिणाधृतिः सापार्थसात्विकी
निम्नतेः ४२ रामः

श्री भा पं टी ११२

ततश्चानेनैवप्रकारेणसंसारेभ्रमंतीत्याहदेहमितिमनोमात्रपरिकल्पितमिमंदेहमितिशरीरादिदेहंममेति
स्वीकृत्यतमसिसंसारे ४९ तदेवंमतमुपवर्ण्यदुःखकारणात्मसुपर्यायेदर्शितजनस्यात्मदीनांषण्णामका
रणत्वंप्रपंचयतिजनस्त्वितिषड्भिः जनस्तुयदिविपक्षेआत्मनःकिंनकिंचिन्नदुःखकर्मनेतत् कर्तृत्वेत्य
र्थः कुतइत्यतआहनिश्चितंभौमयोर्देहविकारयोर्देहयोस्तत्तन्नत्वात्मनः अस्तत्वस्यापिपश्चाद्धन्तनाद्वितुकर्म
त्वकर्तृत्वात्नपर्यनः तथाविद्वानात्मापिवस्तावायोवतिवत् एवमपिपरमात्मनः उभयत्राप्येकत्वाचकोपिविषयो

देहंमनोमात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः एषोहमन्योयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्र
मंति ४९ जनस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहभौमयोस्तत् जिह्वांक्वचित्संदशतिस्वदद्भि
स्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ५० दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् यदंग
मंगेननिहन्यतेक्वचित्क्रुध्येतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ५१ ॥

नीतिसदृष्टांतेनदर्शयतिजिह्वामिति ५० यदिदेवतास्थास्तुनामतत्रापिसुखे आत्मनः किंयतोविकारयोर्विक्रि
यमाणयोर्देवतयोस्तत् तेनसुखोभिहितेनतद्वाह्यस्तुदेहेस्तदभिमानिनोर्द्वयोरेवतत्तत्रविक्रियस्यान्नदा
कारणत्वात्मनःदेवतानांचसर्वदेहेष्वभेदात्कोपिविषयोनास्तीतिसदृष्टांतमाहयदाङ्गंदेवताधिष्ठानेहस्त
दंतादिकंअतएवसर्वत्रदेवतानधिष्ठानरूपमूर्तिकायदमोदाहरणं ५२ ॥ ११२

अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वं कृतं स्यात् तं विना तु सर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्यां स्वधर्मः नित्यनैमित्तिकः सद्व्रता
न्येकादश्युपवासादीनि अन्यानि च यच्च तिकर्माणि तानि तेषु सर्वे उपाया मनोनिग्रहलक्षणान्ता अन्तो निश्चयफलं येषां ते
तथा न तु स्वानां गतं तेषां प्रसिद्धत्वादाह मनसः समाधिनिग्रह एव परो योग इति ४५ अतो यस्य मनः समाहितं
भवति तस्य किं कृत्यमस्ति वदेति यो प्रत्युपदिष्टैर्दानादिभिः किं फलमित्याह असंयतं विलितं चेत् तयुह्यं विनश्यत् अतो
स्यादिना लीयमानं चेत् तर्हि एभिः किं न परं प्रयोजनं स्यात् न किंचिदित्यर्थः ४६ न चान्येन्द्रियजयः प्रयोजन

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मन
सः समाधिः ४५ समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यं असंयतं यस्य मनो
विनश्यद् दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ४६ मनोवशेऽन्ये ह्यभवन् स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति
भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् युञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ४७ तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुन्तुदं तन्न
विजित्य केचित् कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून् विमूढाः ४८ राम॰ राम॰

स्यादित्याह मनोवश इति देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा अभीष्टाः योगिनामपि भयंकरो मनो नान्यस्य देवः
कुतः सहसः बलादपि बलिनोऽपि वा सहीयान् बलीयान् तत्र यो वशं नितं कुर्यात् स एव देवदेवः सहसः स
हीयानिति ४७ अतश्च असह्यो रोगादयो वेगा यस्य तं अरुन्तुदं मर्मभेदिनं तं दुर्जयमिति अपथ्यमनीत्यहंकारः ततनेतिके
दः तेन विजित्य अजित्वा मत्तः ये केचिन्मर्त्यैः केश्चिदसद्विग्रहं कुर्वन्ति तत्र यथान्नकृतामित्रकृतादीन्मामित्रादीनजा
नन्तीति तेऽपहता इत्यर्थः ४८ राम॰ राम॰ राम॰

श्री भा ए टी ११३

कर्महेतुश्चेत् अस्तीति अस्मृषोपराम: कर्मैवनास्ति कुतस्तस्य हेतुत्वमिति तदाह हि यस्मात् कर्मण्येकस्य ज-
डत्वे सति पाणादेरनात्मनोपि कर्तृत्वासंभवे अनडुनाहृहिनानुसंधानत: प्रवृत्तिसंभावात् अविनरोदेल:
अत: नस्य प्रवृत्तिर्नसंभवति उत्पन्नवीर्य: सहस्तान्तरूप: अत: कर्मकुर्यान्न एन: सुखदु:खयोः सूनभूत:
कर्मैवनास्तीति ५४ नचकालपक्षेपि आत्मन: किं पुनर्नोकालात्मकएव ब्रह्मांशानां स्वरूपस्यत: पोऽ

कर्मात्महेतु: सुखदु:खयोर्विकिमात्मनस्तद्विज्ञात्मात्मन देहस्तविस्तृतं योग्यं सुवर्णा: क्रुद्धोनक
स्मैनपरस्यइदं ५ कालोहेतु सुखदु:खयोः किमात्मनस्तद्नदात्मकोसौनाग्रेर्हिनाग्नि
नहिनस्यजन्मात् कुद्धनकस्मैनपरस्यइदं ५५ ॥ रामायनम: ॥

नात्मग्रहहोत: नाग्रे केतोपलदंशाद्यन्नालादेस्तयोदाहनोनाशोस्ति तत्रापथिभूतकाष्ठांशादाग्नाग्नस्य:
स्यादिति हृष्टान्तानहि मस्पनत् ग्रीष्मनदंशस्यानुषारकाष्ठनाशाकं तस्यादिस्पर्श: किंच आत्मनाग्राद्वल
न: पारवोय नचपरस्यादेहं सुखदु:खादिकामस्तीति ५५ ॥ रामायनम: ॥ १५

21

शुभदेहः यदि स्यात् तत्तस्मिन्मृतेऽमृतः किं न किंचिदयं
आत्मनः सुखदुःखाद्याकारः परिणामश्च ... तथापरिणामो निमित्ततां भवति अतो
ताभवति यस्मात् ... इत्यर्थः मनो निज एव स्वभावः सततमात्मनः तथापरिणामो ... यदि स्यात् अस्तीति प्रतीयेत न हि तस्य
ह्निकोपविषय इति ... नहीति आत्मव्यतिरिक्तो नान्य एव ... सुखदुःखे चेत्यर्थः ५६ अहमित्यज्ञस्यात्मनः
वश्यतः कस्माद्धेतोः कथ्यते यतो नास्ति निमित्तं न च सुखदुःखे चेत्यर्थः

आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखे देहेन्द्रः किं मम तत्सत्त्वनिजः स्वभावः नात्मनो ...
न कथ्यते कस्मात्सुखदुःखे ५८ ग्रहाणां निमित्तं सुखदुःखे ... किं पात्मनो ...
वै ग्रहे ग्रहस्य च वदन्ति पीडां कथ्यते कस्मिन् पुरुषस्य तेनान्यः ५६ ग्रामायनमः

किं यतो नमन्त इति ... ग्रहास्ते सुखदुः
खयोर्निमित्तं भवति किं च ... ग्रहः तत्र ... ग्रहस्य ... इति देवता
न तत्र ... पुरुषस्य ग्रहस्य ...
मानाद्भवति अतः पुरुषस्ततः ग्रहाः ... कस्मै कथ्यते ५६ रामः रामः

श्री· भा·ए· टी· ११४

वक्तुं विज्ञानि सांख्येन मतेन मोक्षो निगद्यते आत्मनः सर्वभावानां मायामायायस्थितया १ स्वपरं दृष्ट्वा भक्तानां
मदृष्ट्वाप्रसयम् विभ्रमोऽकः पुनः क्रमः मात्मप्रज्ञां तत्कृते २ अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्र
कृतिपुरुषद्वयात्मा सर्वं दृश्यते सृष्टेति पुनस्तत्रैव लीयते इत्यतः मुमुक्षूणां नश्यत्येव द्वैतभ्रमो नियतं ननु इति सांख्यं प्रस्तौति।
अथेति सर्वैः कपिलादिभिः विनिश्चितं वैकल्पिकं भेदनिमित्तं भ्रमं मृत्यवे दुःखादिरूपं १ अथो ह्यादौ काले
ज्ञानदृष्टा नेनदृश्यः कल्पाप्यर्थः अविकल्पितं विकल्पशून्यमेकमेव ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः

श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पि
कं भ्रमं आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितं यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे २
तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ३ तयो
रेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ४ ततो रजः
सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ५ ॥ राम

कदेत्यपेक्षायामाह आदौ युगे कृतयुगे भयः सर्वप्रलयस्याप्यर्थः तथा आदौ प्रकृतयुगं तं मिं कृत्य महाप्रियदर्वि।
वेकनिपुणा जना भवन्ति तदापि निर्णिभेदस्थले २ तद्बृहत् वाङ्मनोगोचरं यथा भवति तथा मायया दृश्य।
फलतत्प्रकाशस्वरूपेण मायाविलासरूपेण च द्विधाभूत् ३ तयोर्द्विधाभूतयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्य
कारणरूपिणी प्रकृतिरभवत् अभिव्यक्ताबभूव ४ मया परमेश्वरेण जीवादृष्टप्रयुक्तेनाक्षुब्धप्रमा
दमतत्व यदा प्रकृतिः ईक्षणाद्रूपायाः पुरुषानुमतेन तदावेगणार्थः ५॥ रामायनमः ॥ ११४

तेद्वन्द्वोपेतेहेतवः प्रसिद्धानिरस्ताः यदिकश्चिद्वदेत्तंवर्णप्राबोधेनदर्पिवस्वमहिमापेतायां नमेभवतीत्याहन
केनचिदितितत्वपरात्तः कथमपह्नयतन्त्राह यथाहतिमसृतिमविद्यमानामवरूपयतिप्रकाशयतीतिन
याततस्माहमः अहंकारस्ययथास्यात्तत्तथापरतः प्रकृतेः परस्यात्मनोद्वन्द्वसंबन्धः अहंकारानिमित्तासा
नवास्तवइत्यर्थः एवंप्रबुद्धोयः सभूतैः कृत्वानविभेतिनभयमन्यतश्चापिप्राप्नोतीत्यर्थः ५८ ५७
अतोहमप्येतयैवपरमात्मनिष्ठयातरीष्यामीत्याह एतामितिसोहमित्यन्वयः नत्वियंनिष्ठैवचक यत्र
वेमदाहमुकुन्देतिपुरस्तावेनसहणास्यार्थं संदोपनादर्शयतिद्वाभ्यामिनिर्विद्येतिद्रविणानिविशयतनत्को
नकेनचित्कापिकथंचनास्यद्वन्द्वोपरागः परतः परस्य यथाहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं
प्रबुद्धोनविभेतिभूतैः ५८ एतांसआस्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः अ
हंतरिष्यामिदुरन्तपारंतमोमुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ५९ श्री ग नु व निर्विद्यनष्टद्र
विणोगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थंनिराकृतोसद्भिरपिस्वधर्मादकम्पितोमुंमुनि
राहगाथां ५८ सुखदुःखप्रदोनान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः मित्रोदासीनरिपवः सं
सारस्तमसः कृतः ५९ तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृहाणमनोधिया मय्यावेशितयायुक्त
एतावान्योगसंग्रहः ६० यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः धारयंश्रावयञ्छृण्वन्द्वन्द्वैः
श्री ग ते कादशभिक्षुगीतानामत्रयोविंशः २३
न्नैवाभिभूयते ६१ इ
मः प्रव्रज्यगांपर्यटन्नसद्भिर्निराकृतोपिस्वधर्मादकम्पितः सन्मुनिरमूंगाथामगायदित्यन्वयः ५८ मि
त्रोदासीनरिपवः सर्वोपिसंसारः तमसज्ञानतः आत्मनोमनसोविभ्रममात्रः मनोविकल्पइत्यर्थः
५९ उक्तमर्थंसंहृत्योपायमुपसंहरतितस्मादिति ६० मनोनिग्रहश्चाशक्योपिस्तुवागादिनिग्रहः मनः
लब्धमोक्षमाह य इति द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः ६१ भिक्षुगीतमिषेणकृत्वाभक्तिंविनागतेर्हरिः मोक्षदानाः

श्री भाग टी ११५

धर्मनिष्ठायामेवसंतिष्ठानदर्शयतिप्रवृत्तिलक्षणोकाम्येधर्मेयस्यादृष्टःसोनिष्ठाभवतिअथवानिष्ठोनिष्ठतःतथाउ
मानन्यदागृहाश्रमएवासक्तःनिष्ठेयनपश्चात्स्वधर्मेवृत्तिनैमित्तिकेनिष्ठेनगुणानांसाम्यंसमितिरितिसंनिपातः
हिंसायांकाम्यधर्मः रजस्तमसत्त्वमयाइत्यर्थः ८ तदेवंमिश्रामिश्रगुणावृत्तीःप्रदर्श्यंस्तानीवृत्तान्यनुमानेनयथाभा
वर्हिनित्यडुक्तंनदर्शयतिपुरुषमितिद्विभिः ९ १० हिंसाप्राशुक्कमारणादिकामात्राश्रयामांभजेत्ततामसंविद्यात्
एतेगुणावंशभूताभवन्तीनान्यायानित्यर्थः ११ नत्रनवापिगुणावशानेकनैवाविशेषाणान्तेनविशेषणानेवाजी

प्रवृत्तिलक्षणोनिष्ठःपुमान्यस्तुगृहाश्रमे स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८ पुरु
षंसत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः कामादिभीरजोयुक्तंक्रोधाद्यैस्तमसायुतं ९ यदाभ
जतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः तंसत्वप्रकृतिंविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेववा १० यदाआ
शिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसं ११ सत्वंर
जस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते १२ ॥

वस्त्र्येवकुर्वन्निनियमः यतोमांभजेदितिवासंवारसुत्तोनतमाहसत्वमितिजीवस्यैवनमेकुतः यतः चि
त्तजाजीवोयाथैविष्णेभिव्यक्तिस्तेनोयैःसचवध्यतेकोहुपाःभूतनादेहरूपाणांमध्येमध्येसज्जमा
नः अहंकृतासज्जमानोगुणाभिर्व्यक्तेनदेहादिकत्वादिनिबध्नुतःअतोमहानिविशेषवद्भावःच
ड्भूतानांमध्येजीवस्यानाकोपिदेहाकारेभूत्वाचित्तमेषप्रमयाद्दिरोमनइतिअतःतत्प्रभावात्अतोभूतोपहित
स्तानीवमयोतेव्यत्तमात्रे १२ ॥ य

११५

तमोवृत्तीराह क्रोध इति क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दम्भः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ शोकश्चात्र विषादार्ती दुःखं दैन्यं वा निद्रा आशा भीर्भयम् अनुद्यमः ७ सत्त्वस्य रजसश्चैताः तमसश्चानुपूर्वशः वृत्तयो वर्णितप्रायाः प्रायेणेत्यर्थः अशेषतो वक्तुमशक्यत्वादिति भावः विभक्तानां गुणानां वृत्तीरुक्त्वा मिश्राणामाह सन्निपात इति त्रिभिः अहं ममेति मतिः सन्निपातः सर्वेषां सामानाधिकरण्यदर्शनात् सन्निपातं तद्दर्शने

क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दम्भः श्रमः कलिः शोकमोहौ विषादार्ती निद्राऽऽशा भीरनुद्यमः ७ सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ८
सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ९ धर्मे
चार्थे च कामे च यदासौ परिनिष्ठितः गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः १०

त्वेकस्य हेतुतः कामी क्रोधी त्वादि हेतुमान् अनेकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति सहितः मनश्च मात्राश्च इन्द्रियाणि च असवश्च तैः मनआदीनां सात्त्विकत्वाद्यनेकत्वात् तैर्व्यवहारः सन्निपातज इति भावः ९ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदा धर्मेषु निष्ठा रूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यं धर्मादीनां सन्निकर्षो रजः कार्यत्वादिषु यतः सन्निपातत्वं श्रद्धा फलतश्च यात्वम् श्रद्धा रति धनानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणीति तथा १

श्री भा. ए. टी. ११६ नन्वेवं तर्हि कार्यं शतिमहदादीनामप्याद्यंतवत्त्वात्सत्यत्वं स्यात्तत्राह यदिति यदुपमयादाय उपादानकारणतया।
स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादिभावः परमहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजतीति यथा पिंडो मृदमुपादाय स्वघटं नि
मित्तभूतोपि च तं सृजतीति तद्वत् एव सत्यमिति सर्वस्य एवं स्यात् तत्राह: कथं न हि सन्निकेत्येव सत्यमित्याद्दिक्ष निमित्त आद्यन्तादि
विति यपदायस्यादिरंतश्च विवरणेन तत्सत्यमभिधीयते अक्र न्याय सकारणस्यात्मनः स्वसत्त्वविवक्षयेत्यर्थः १७ नत
तथापि सर्वकारणमिथ्यात्वे प्रकृतिमहापुरुषकालानामकार्यभूतमात्मनिबत्यात्मा यत्र आदिनीयवान्तत्र प्रकृतिरिति प्र
स्यसतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यस्य च तस्याः आधारः पुरुषः यस्तु गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः का॥

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परं आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ७ प्रकृतिर्यस्योपादानमा
धारः पुरुषः परः सतोभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहं १८ सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः
महान्गुणविसर्गार्थः स्थित्यंतो यावदीक्षणं १९ राम

लः तत्त्रितयोप्यहमेव न तु पृथक् अन्यत् ते शक्तिमान्पुरुषकालयोश्च तस्माद्रूपत्वात् १८ एवं जावत्कालत्रयेप्य
व्यभिचारि ```` नवसतेश्शनिवक्तस्य सृष्टिकारणेनेनादौ सत्यमूर्ध्वमध्यापि तेषां सत्त्वमुपपाद्य सृष्टेस्तु वापि
न सत्य नेदर्शयिष्यन् सर्गप्रवहरूपायाः स्थितेरवधिमाह सर्ग इति महानवहलाः पौर्वापर्येण पुत्रपौत्रादिरूपेण नित्य-
शः अविच्छेदेन सम्यक् प्रवर्तते तत्र हेतुः गुणक्षोभेण विविधतया सृष्टं तदैश्वर्यं गुणविसर्गार्थः तदर्थं स्रष्टा
प्रयोजनः किं पर्यन्तं प्रवर्तते यावन्निमेषत्तस्यैक्षणिकमवधि तदाहु यावदीक्षणं श्रीपरमेश्वरस्य ॥ राम ॥
राम ॥ ११६

एवं वस्थायां कालमाह सेदं नित्रिलोकां पातालादिरूपं तायां योगादिना तमेनयद्यो मरंमहत्तोकास्यः
महत्त्वनिर्वेके उत्तमाकः १२ नेत्रतं मद्गतिं अतिरेकेणेत गुणयश्च बलादमाह वेरामार्थं मयाकालशक्तिना
गुणप्रसरेण कर्मफल प्रवर्तनहेतुभूतेन गुणप्रवाहेण सशरेऽन्मज्जति प्राप्य लोकं मन्ममागतीः प्राप्नोति
पुनर्निमज्जति प्राप्यावरां वामीवागतीः प्राप्नोति १४ स्त्रीनिरूपणं स्याहितीया यान्यप्रतिपन्यथवा तत्जया

मेतास्तपसस्रेवनासस्यगतयोमताः १३ मा
त्रिलोकां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोमताः १३ मा
मयाकालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् १४ गुणा
द्वैनलयः सर्गभक्ति योगस्यमहतिः मयाकालात्मना धात्राकर्मयुक्तमिदं जगत् १४ गुणा
प्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो योयोभावः प्रसिद्ध्यति १५ सर्वोप्य
भयसंयुक्तः प्रकृत्यापुरुषेणच यस्तुयस्यादिरंतश्च सवैमध्यं चतस्यतत् १६ विकारोव्यवहारा
र्थीयथातैजसपार्थिवः १७ राम-

तियादनाथकालेन कार्यस्य प्राणेमाहस्थणरिति उभयेन संयुक्तोयासः तदेवाहप्रकृत्येति १५ इदानींका
र्यस्य कारणात्मनोदर्शयति यस्यकार्यस्य यस्मादिः कारणभूतः लयस्थानं चतत्सामध्यं मध्यावस्थापिस
एवेतिप्रसिद्धमतत्त्वनादिषुअतएवावभिचारित्वात्सत्यसत्तरः अतेनहिमिथ्याभूतकार्यस्यपाला
ह्राहविकार इतितैजसाः कटककुंडलादयः पार्थिवाः घटशरावादयश्च यथेति १७ राम-

श्री भा० टी० २५

तस्मात्त्रिविधात्त्रिविधोत्पत्तिं दर्शयति अर्थ इति तन्मात्रिकात् शब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात् अहङ्काराद् अर्थो महा-
भूतरूपो जज्ञे भूतानामारम्भकत्वात् इन्द्रियाणि दश तैजसात् इन्द्रियप्रवृत्तिस्वभावत्वात् इति तैजसात् वैकारिकाद्देव-
ता दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः चन्द्रश्चेत्येकादश वैकारिकात्सात्त्विकात् इन्द्रियप्रकाशस्वभावत्वात् ८
मम वेदाज्जातर्यामिणः ९ सलिलसंस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थिति तस्मिन्सलिलसंस्थितावण्डे श्रीनारा-
यणाख्यो लीलाविग्रहेणाहं समभवं स्थित इत्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्र चात्मभूः ब्रह्मा तस्मादभूत्

अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ८ मया
संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहं समभव-
मण्डे सलिलसंस्थितौ मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मद-
नुग्रहात् लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ११ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भु-
वः पदं मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं १२ अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः १३

भोगादिप्रदेशत्वेनैवं राजसपवनात्मिका त्रिभुवनत्र्य इत्यर्थः १० रजसा युक्तो मदनुग्रहात्तपसा सृजत्प्रभुः अनलादि
सलिलाद्भुवः भूरिह लोकः स्वः स्वर्गः महर्लोकादेव पुण्यलक्षणः ११ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामिति
आदिवेन त्रैलोक्यनिवासः पदं स्थानं त्रितयात्परं महर्लोकादि भूमेरधः अतलादि १२ ॥ राम ॥ २५

सत्वे क्रियाशक्तिमान्प्रथमोविकारः ततोमहान् ज्ञानशक्तिः तत्त्वयं महान् ज्ञानशक्तिः तत्त्वयं महाने
व प्रथमो विकारः प्रसिद्धः तत्राह समस्तान् क्रियागर्भत्वात् सूत्रेण संयुतः तएष एक एव तत्र क्रियाज्ञानश
क्तिभ्यां द्वेधोच्यते इत्यर्थः विमोहनः जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः ८ पततन्मात्रादीनां कारणं मनःश
ब्दतन्मात्रमप्युपलक्षणं विदधि नमयोविराभाव्याश्मत्वादुभयरूपग्रंथिरूपजीवोपाधित्वं दर्शितं यथा
यमितस्मादेतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः अन्नमयं सोम्यमन इत्यादिश्रुतेश्च प्रथम

तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः वैका
रिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः १ राम॰

भूतानि जायंते तेभ्यः त्वपंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेण समष्ट्यात्मकं लिंगशरीरं पंचीकृतेभ्यश्च स्थूलं
देहं तस्मिन्वैराजस्संज्ञे तथा त्रिलोकीलाविग्रहः क्षीराब्धिशायी श्रीनारायणः तन्नाभिपद्मे वैराजस्य भोगा
पिविग्रहः स्थूलशरीरं ततः यथावसरं मम मत्तेषां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रियानया अभिव्यंजयति
पूर्वकोऽहंकारस्ततो भूतेंद्रियादि ब्रह्मा विहारइत्येतावता महदादिक्रमेण स्पष्टीकृत्य तेन तथा चोक्तं मत्त
लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिं वो ... दिताम्यथा उपायः भावनानायनास्ति भेदः कथंचनेति १

श्री. भा. टी. १२

एवंभूतादिनाहंकारेण ग्रस्यमानं शब्दतन्मात्रं तेन देवं नाम साहंकारकार्यस्य ग्राहपर्यंतं लयमुक्त्वा राजसाहं-
कार्यं कार्यप्राणाहंद्रियाणि स्वयोनिषु तिसप्रवर्तकदेवतामनेषां सहैव स्वभावत्वान्नशस्वत्वदेवताधीन-
त्वात्सत्त्वलयइति वाच्यं किंवक्ष्यस्वकारणे राजसाहंकारे लयोभिप्रेतः २३ योनिर्वैमुद्देश्यगतत्वादेकत्व-
मविवक्षियोनयोदेवतास्तमतसिद्धतत्त्वं प्रवर्तितं तिरिमतो व वाप्यहामेवमहेवाइस्मत्सम्बन्ते इंद्रियजयोक्त्वा-
वात्तथाभिप्रायः मनस्तु देवताभिः सहवैकारिके अहंकारे इत्यर्थः नाम साहंकारकार्यविशेषस्य प्रलयह-

एवं रणावतन्मात्रं इंद्रियाणि स्वयोनिषु योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे २३ शब्दो भूता-
दिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः सलीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः २४ तेऽव्यक्ते संप्रलीयंते
तत्काले लीयतेऽव्यये २५ ॥

प्रलयमाह २३ शब्दो भूतादिनामसाहंकारं अप्येति तस्मिंल्लीयत इत्यर्थः भूतादिस्तिस्रप्रलतिगुणं विविधेप्र-
कारो महान् तेजहंश्च विज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वा-
त्स च महान्स्वकारणेषु गुणेषु यस्मान्क्रियाशक्तिमत्वान्गुणवत्तमस्तास्वभवंसो यत्गुणमात्ररूपो भवतीत्यर्थः वा-
गेषु प्रकृतेः साम्यावस्थामव्यक्तीत्यर्थः तदव्यक्तं कालाधीनत्वात्तेन कीभूय अवतिष्ठते न व्यय उपरतवृत्तौ २४ ॥ ११

26

प्रलयं निरूपयति विनाश इत्यादि । अथ कालात्मना ग्रसमानः क्षापयमानः लोकानामहरहः कालरूपी
प्रलयादि विनाशः कल्प्यते यस्मिन् नान्तःसमिन् विकल्पयतीति तथा सत्या भूतोपि यत्र तद्रूपाय विशे
षाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति पंचानां भूतानामेकरूपः तेषां पृथक्भावापन्नत्वायन इत्यतीत
ऋ॰ २॰ तदुक्तं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथि
वी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नमित्यादि श्रुत्युक्तसृष्टिक्रमः प्रातिलोम्येन प्रलयमाह अथ २

विनाशम् उपासाद्य मानो लोककल्पविकल्पकः पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह २॰
अन्नप्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते २१ अप्सु प्र
लीयते गन्धश्चापः स्वगुणे रसे लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते २२ रूपं वायौ स च
स्पर्शे लीयते सोपि चाम्बरे २३ राम॰

ति मर्त्यं शरीरं येनोपचितो तस्मिन्नन्ने शतवर्षीया मनावृष्ट्या लीने सति तदेव लीयते इत्यर्थः अन्नं धानासु
बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः धाना भूमौ गुप्ता न प्ररोहन्तीत्यर्थः भूमिर्गन्धे सप्तवर्षाकादित्यशोषितास
कर्षलोमकालाग्निना दग्धा गन्धमात्री भूता सूक्ष्मरूपेण गन्धमात्रावशेषा भवति २१ अप्सु गन्धः शतवर्षवृष्ट्याहस्या
प्लाव्यमानः प्रलीयते एवमेवापश्च ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवन्ति तेजोपि तस्मिन् लीय
ते २२ ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं सत्तस्मिन् लीयते वायुश्च कालप्रेरितेनाम्बरेणाग्रस्तः स्पर्श

श्री
भाप.
टी.
११६

पंचविंशे त्वसंगस्य प्रतिपत्त्यै निरूप्यते त्रिगुणप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा १ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानव
तोऽपि यावत्स्वयं न त्रिविधेभ्यो गुणेभ्योऽहंकृतिजयो न स्यात्तावद्दोषोपरमः अतस्तज्जयोपायं कथयन्नादौ गुणवृ
त्ति विकृतिपूर्वमाह गुणानामिति मिश्रीभूय वर्तमानाः सम्मिश्राः असम्मिश्राः तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये
येन गुणेन यथा वा यादृशो भवेत् तदिदं कथयतो मत्तो निबोध शृणु १ तत्र सत्त्ववृत्तीराह शम इति ईक्षा वि
वेकः तपः स्वधर्मवर्तित्वं स्मृतिः पूर्वापरानुसंधिः तुष्टिः यथालाभसंतोषः त्यागो व्ययशीलत्वं अस्पृहा

श्रीभगवान् गुणानामसम्मिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय
शंसतः १ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्री
दयादिः स्वनिर्वृतिः २ काम ईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा सुखं मदोत्साहो यशः
प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ३ राम.

वैराग्यं श्रद्धा आस्तिक्यं ह्रीः अनुचितकर्मणि लज्जा दयादानं दययादानं स्वतो वृत्तिः स्मरणात् तुष्ट्यादि स्व
ह्रेतोऽवैविनयादि स्वनिर्वृतिः आत्मरतिः २ राजसवृत्तीराह कामोऽभिलाषः ईहा आयासः मदो दर्पः
तृष्णा लाभेऽप्यसंतोषः स्तंभो गर्वः आशीः धनपुत्राद्यभिलाषेण देवतादिप्रार्थनं भेदबुद्धिः सुखेता।
भिदा हि सत्त्वमिति भेदवृत्तिः सात्त्विकेतरभोगाः मदोत्साहः मदेन युद्धाद्यभिनिवेशः यशः प्री।
तिः प्रियता हास्यः वीर्यं प्रभावः विक्रमः बलेनोद्यमः सात्त्विकत्वं ३ राम. ११६

मायामयेमायाश्रयेलीयते । मयेनायात्मैवजीवनतीतिजीवस्तस्मिन्महापुरुषेअयंभावःवि
कृतस्त्रमहापुरुषस्याकारणत्वंस्थाप्यात्मानावृत्तानावृत्तावस्थानंदात्मनावतिष्ठतइतितद्
र्भावपरिणामसदाजीवात्मनामयैवपुरानपुनर्भावादेवमन्यत्कदाचिदित्तमेवचयायंकाल
स्तमपिमायेवंयोवेक्षामाह । चेष्टतेयनविकल्पनिषेधादिवंतस्मादात्मनोमहीयान्तंत्वात्पनेदे
शाप्रमयात्तेइतिजीवस्यात्मनिप्रकृतेर्लीनत्वेनमतियात्पभावान्न्वपरिपूर्णत्वपराव

कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे आत्माकेवलआत्मस्थोविकल्पापाय
लक्षणः २५ एवमन्वीक्षमाणस्यकथंवैकल्पिकोभ्रमः मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नी
वार्कोदयेतमः २६ एषसांख्यविधिःप्रोक्तःसंशयग्रन्थिभेदनः प्रतिलोमानुलो
माभ्यांपरावरदृशामया २७ इतिश्रीएकादशस्कन्धेश्रीभागवतेचतुर्विंशो

तिष्ठतेआत्मात्वात्मस्वरूपत्वात्तत्रलीयतेयतः केवलोनिरुपाधिःस्वस्थेहेतुःविकल्पापायाभ्यां
विकृतोत्पत्तिनिवृत्तिभ्यांलक्ष्यतेस्वाधिष्ठानत्वेमानपिलक्षणेनयावत्तावत्तयाम् । २५ अमुमर्थंनस्मरन्
स्तन्नोपयोगमाहएवमितिमनसःकथंभवतिभिन्नोभ्रमःस्यात्तत्पालोवाकथंस्यादितिष्ठेदिति
२६ उपसंहरतिएषइति २७ प्रतिलोमानुलोमाभ्यामितिउत्पत्तिलयाभ्यांतत्त्वमात्मनःसोऽहमात्मतत्त्वंतस्मै

यदा तु रजः क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् अधीर्भवति अशमं ता बहिर्विसार्यीयं स्वस्थः सेन
संवृद्धीन्द्रियाणामनिवृत्तिः मात्रासि कर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्य विकारादिकं मनो भ्रान्तं चञ्चलं रज
उक्तचिह्नैर्निशामय जानीहि २७ यदा सीदच्चित्तं भवत् तेन सौ ग्रहणे विशेषाकारपरिणामे अक्षमं
मनसि नष्टे विलीयेत मनो विषयकल्पनाक्षमं नष्टं लीनं तमो अज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति तत्तमस्तामसं लक्षं
उपधारय विद्धि २८ किंच एधमाने इति इन्द्रियाणामेव वानि हन्ति प्रज्ञा मोह स्वभावानि देवासुररक्षांसि यदा

विकुर्वन्क्रियया चाधीरनिवृत्तिश्च चेतसां गात्रास्वास्थ्यं मनोभ्रान्तं रज एतैर्निशामय २७ सीदच्चित्तं
विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमं मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय २८ एधमाने गुणे सत्वे
देवानां बलमेधते असुराणां च रजसि तमस्युद्धव रक्षसां २९ सत्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा
स्वप्नमादिशेत् प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततं ३० उपर्युपरि गच्छन्ति सत्वेन ब्राह्मणा
जनाः तमसाधोध आमुख्याद्रजसान्तरचारिणः ३१ गाम॰

प्रसंगादाह देवादीनां गुणानां प्रकर्षकार्याण्युक्तानीति तेषां २९ गुणोत्कर्षतो व्यवस्थाभेदं दर्श
यति सत्वादिति प्रस्वापं निद्रां सुषुप्तिं तुरीयं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम त्रिषु सन्ततमेकरूपमात्म
तत्त्वमेवेत्यर्थः ३० गुणोत्कर्षेणोत्तमं कर्म फलनिमित्तं दर्शयति उपर्युपरीति ब्रह्मलोकावधि यान्ति
ब्राह्मणाः प्राप्ताः आब्रह्मलोक इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः आमुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य

नदेवं मिश्राणि गुणकार्याणि प्रदर्श्येदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति यदेति म
प्रदर्शाभिः यदेतरौ गुणौ जयेत् सत्त्वमभिभवेत् भास्वरं प्रकाशकं विशदत्वभास्वरत्वानायथार्थ
मप्रत्यक्षं मोक्षानहेतुत्वात् तदानेयुज्येत आदिशाहाकुमदेमादिभिश्चुद्रतमः सत्त्वं च कमेव
मग्रत्वयमोक्षानहेतुत्वात् तदा नियुज्येत आदिशाहाकुमदेमादिभिः श्रुद्रतमः सत्त्वं च कमेव
तेरजः कर्तृसंगाणाहेतुः भिदाभेदहेतुः भिदाहेतुबलं प्रवृत्तिस्वभावं सत्त्वतः समहेतुत्वात्तय
त्रासाश्रियवयुज्येत तत्कामः पुमान् भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात् दुःखेन युज्येत हितीया

यदेतरौ जयेत् सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवं तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान्
१३ यदा जयेत् तमः सत्त्वं रजः संगं भिदा बलं तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रि
या १४ यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडं युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिं
सयाशया १५ यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः देहेऽभयं मनोऽसंगं तत्सत्त्वं वि
द्धि मत्पदं १६

हेभयं भवतीति सत्त्वेवलत्वात् कर्मणां वयुज्येत १५ यदा रजः सत्त्वं च कार्यं सत्त्वेन मा
कर्तृजयेत मूढं विवेकशून्यं लयं अवरणात्मकं जडं स्वप्नुणात्मकं सत्त्वे दृढता
शोकमोहहिंसाभिर्यत्ना निद्रयाजडत्वात् पुमान् भावेन केवलं स्वाशया युज्येतेति ह
एवं रजस्तिर्यात्तेलक्षणानि मत्वा निद्राशयाहेतुः १५ किं च यदा चित्तं प्रसीदेत

कारकः कर्त्ता असंगी अनासक्तः रागांधः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधानशून्यः अविवेके मत्पाश्र-
यः मदेकशरणः सहि निरहंकारत्वान्निर्गुणः २६ अधर्मे धर्म इति या श्रद्धा २७ पथ्यं हितं पवित्रं शुद्धमनाय-
स्तं सुखेनानायासेनायासतः आमं अहार्यं भक्ष्यं भोज्यादि इंद्रियाणां प्रेष्ठं भोगकाले सुखदं कट्वम्ललवणादि आर्तिदा-
श्चविदेत्यकरमशुचि बलशक्तं तामसं विवेदितं निर्गुणमिति भिन्नं २८ आत्मोत्थं सत्वमस्यात्मात्प्रियमपि विषयम-
दार्थविषयत्वेन ज्ञानवदेव द्रष्टव्यं २९ उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्रव्यमिति द्रव्यमाहार्यादि देशो

पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्विकं स्मृतं राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि २८ सात्विकं सुख-
मात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसं तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं २९ द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञान-
कर्म च कारकः श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ३० सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्त-
धिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ३१ रामनौ

वयाभारादि फलं सात्विकं सत्वमित्यादि कालः यदा भजेव सम्भवाय देवेनी आदिनायोर्याद्युक्तः सात्वं
के स्यसात्विकं ज्ञानमित्यादि कर्म मदर्पणमनादि कारकः सात्विकः कारकोऽसंगीत्यादि श्रद्धा सात्विक्याध्याति
कीत्यादि अवस्था जागरणमित्यादि आकृतिः उपर्यधविरक्तीत्यादिना उक्ता देवलोकादि रूपा निष्ठा सत्वे मत्ली
नायसयं नीमादिना उक्ता स्वर्गादि एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यात्त्रिगुणात्मकः ३० न केवलमेतावदेव किंच यावन्तः
पुरुषाव्यक्ताधिष्ठिताः अधिष्ठिताः सर्वभावा गुणमया एव तस्मात्त्रैगुण्यनिर्दिष्टमिति ३१

29

२५

देहादुत्क्रान्तिकाले गुणवृत्तीनां फलमाह सत्वे इति प्रलीना मृताः रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति तु ये ये
देहात्यक्तास्ते तमोलयाः प्रतिनिरयं ... नरकं यान्ति ... निर्गुणास्तु मामेव यान्तीत्यर्थः
२२ इदानीं गुणानां ... कर्मभेदमाह मदर्पणमित्यादिना मदर्पणमित्यादि निष्फलं केवल
... फलसंकल्पं यस्मिंस्तत् हिंसाप्रायादि ... हिंसादि ...
... २३ इदानीं ... ज्ञानादीनां चातुर्विध्य

सत्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयः तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः २२ मदर्प्पणं निष्फलं वा सात्विकं निजकर्म तत् राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसं २३ कैवल्यं सात्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु यत् प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं २४ वनं तु सात्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं २५ सात्विकः कारकोऽसंगी रागांधो राजसः स्मृतः तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६ सात्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा २७ राम॰

माह कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहादिविषयं यत्तदूनः राजसं प्राकृतं बालमूकादि
ज्ञानं तत्स्वमन्निष्ठं परमेश्वरविषयं २४ अथ ... वासभेदमाह वनमित्यादिना वनं विविक्तं ... निर्गुणो
वासः भगवन्निकेतनं ... तारतम्यात् २५ राम॰

श्री· भा ७· १२२

ष्टः विशेषोगानिष्ठायां विज्ञातो दृष्टसंगतः साक्षात्संबोधनेन निष्ठायां काङ्क्षतीति वर्ण्यते १ योगितोपोगा विप्र भाः
संगः सभवेदिति सर्वेषां न विष्णुमर्थमेलगीतं वितन्यते २ निःसंगो मां भजेद्विद्वान मुक्तो जितेंद्रियस्य·
प्युक्तेनयविपदेनुत्थकथयिष्यनजीवन्मुक्तप्याधिनहिंसंगोऽर्वत्पर्थमादिन्याशंकोपासुवादसर्वके·
पविज्ञातिस्तार्थ मां मत्तत्वं यन्महत्पं लरूपते येन नतमिमं न स्पेहं नत्यामहर्मिभक्तिलक्षणोप्यास्थितः सना(·
आनंदपरमात्मानमात्मस्थेव निर्यंसृनेन स्थितपरमानंदगुणामात्मानमात्मस्थ येति सम्यक्त्यामो नितने वेयभ्रूनस्य विषयम

श्री ग णे श उ व मत्तत्त्वं विषमकार्येन आमहर्मआस्थितः आनंदपरमात्मानमात्मस्थं समु
पैति सः १ गुणाम व्याप्नीवपोयाविमुक्तोजायते नित्यम गुणोषु मायासंकेषु दृश्यमानेष्वपयलं·
तः २ वर्तमानोपिनपुर्णाञ्जुष्पतेवत्तभिगुणोषुसंगनकर्योरसमतिभिमादवन्प्रकविन ३
तस्मात्त्युगः तमहौर्यमानमयाजगोधवह ३ ॥

योनामासीनामह गुणमयेति गुणमयीया जी·
वयोनिः जीवोयाधिन्नयाविमुक्तः गुणोषुवर्तमानोपितैर्गुणैर्नसंगतप्रासोत्विष्वरहेतुषवंतुभिः नत्ववत्तभि
रपत्नेषुरूपमानादत्यपतेतनगमहश्रवत्वेननहृश्यमानेषु तथापिसगकर्यादिनाहसंगमितिप्रसक्तौलक्षणा
माहमिश्रारेतत्येपतीतिविभ्रारत्वप्रलेधाकविक्रातिरिदृष्टिप्रसत्तानावदत्वासंगः किंचतस्पकस्याप्य· १२२
नुगः श्रवृत्तीसन्नुप्रथमत्वाकृतिपोथः तदहन् १२२ ॥

इदानीं मतो येन तत्त्वसंसारो हेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्ष इत्याह यत इति सार्धेन येनामी निर्जिताः स पश्चाद्विवि
क्तेन भक्तियोगेन मुनिश्रेष्ठः सम्यग्ज्ञानाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति २२ तस्माद्विवेकिनामिदमेव युक्तमित्याह
तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिंस्तमिमं नरदेहं २३ भजनप्रकारमाह निःसंग इति सार्धेन सम
संगं त्यक्त्वा सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सात्त्विकान्येवेति प्रागुक्तानीत्यानैरपेक्ष्येण उपशमात्मकेन सत्त्वेन २४

रजः संरक्तधीः पुंसो गुणाः कर्मनिबंधनः येनामी निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः २२ भ
क्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं २३ गुणसंगं
विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः २४ रजस्तमश्चा
भिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शान्तधीः २५ संपद्यते गुणैर्मु
क्तो जीवो जीवं विहाय मां जीवो जीवेन निर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः २६ मयैव ब्रह्मणा पू
र्णो न बहिर्नान्तरश्चरेत् २७ इ श्री ग ते का द पंचविंशोऽध्यायः २५ राम

एवं सति मां प्राप्नोतीत्याह संपद्यत इति जीवं जीवत्वकारणं लिंगशरीरं मां प्राप्य स्वरूपं संसार इत्याह जीव
इति न बहिर्विषयभोगेन नान्तरं स्वप्ने गुणेन २५ गुणातीतां मुक्तिं सबलां सर्वतो मध्यामस्वितं प्रपन्नकथा कथया
नादिभिः भजनभक्तिरसेन विवेकिनो नाहि पुनः संसारभजनवीहष्ट १ इति पंचविंशः २५ राम

श्री· नेत्याहनाहमिति अभिनिर्मुक्तः मयिरममगतिःस्मातः अभ्युदितोवासूर्यंइतिअस्तंगतोवाइत्यपावैविनष्टःनावेदंतत्।
भा·द· अपितुषितःवर्षसहस्राणांमयिगमान्यहानिनवेदे ८ येनसंमोहेनआत्मानेहः क्रीडामृगवत्स्त्रीणांतत्रअनायकपिता·
टी· याग्रतयार्थमथीमेनागुणैर्वसन्निनवत्नतरस्त्रीणांसहसृपोऽस्मद्यागनात्स्विस्विनरश्वपर्णनवकवतिनंतग्गामिवनमकायो·
१२३ नीमपि अनयासमद्वगतोऽस्मि ९ किंचममयप्रभवायश्चमानेनहृष्टेवेनाहकृतःतस्मैनेतोवलनवोयथापादता·

नाहंवैराभिर्दीर्घज्ञः सूर्योवाप्युदितेनृपयावत्स्थितोवर्षसहस्राणांवनाह्यानिगतान्यत ८ अहोमेऽज्ञानता।
संमोहोयेनात्मापुषितेकृतः क्रीडामृगस्त्वर्धवनेवदेवस्वशिखामतिः ९ स्वपरिकरमात्मानंस्त्रिया
त्राणमिश्रणरंयांतीक्षियंपातुगामेनगतुन्मन्नवत्स्वत् १० अतएवानुभावःस्यात्तेजसंचित्वमेवेवायावतगच्छे·
निर्यंयांतीत्वरमास्ताइतिः ११ किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवाकिंविविक्तेनमौनेनस्त्री
भिर्यस्यमनोहृतं १२ मायाथेस्याकोविरंचिश्चापिवपंडितमानिनोयोऽहमीश्वरतामाप्यस्त्रीभिर्गोलवत्।
जितः सविनोवर्षसहस्रान्तेतुवैमपा अथवासर्वंतत्त्वम्भसुकामायस्त्राहनिभिस्या ॥१४॥

इतिपिस्त्रीमनुगच्छतितदृष्ट्वैवंभूतस्यसर्वसाधनंनिष्फलंयर्थमित्याहकिमितित्यागेनसंन्यासेनविविक्तेनएकां
तेनमौनेनवाग्यमेनवाशिस्यमेनश्रुतेनयःकृशान्मनांनिरतिहाभ्यासायेतिश्रीकेविरमज्ञानांस्योचितःइदंवेनि·
अयथासर्वमेवमानस्थानम्भूतोस्मिनःपुनःपुनरुद्धवत् १४ १२३

श्रेत्रितिहासमात्हवेलाः पुरुरवः समारब्धवती हतभूत्वः उर्वशीविरहात्मयमेमहान् ऊरुदेवैतांस्मागम्पो
यंवस्ने नाग्निना देवानिहा पुत्रकवैशी लोके प्राप्य शोकापरामसतिततो निर्विलः सतिमा गाथामगायतेति
नवमस्के यानस्तोत्रेणहृष्टव्य प्रोक्ते नीमोदाबस्या माहत्यते तिश्रात्मानमहा राज्ञानंतव्य त्वाश्रयबाश्वया
यात्मानत्यक्त्वा ब्रजनीमन्वगान् चोर्वशीति येमनमाति हचोर्वशासि क्षणावावहंत्मनतीमत्राश्रवदिता

येलः सखाउिमां गाथामगायतहहस्कर्वाः उर्वशीविरहान्मुग्धोनिर्विसः शोकसंयमे ४ त्यक्त्वा
त्मानं ब्रजंतीमानग्नउन्मत्तवत्नृपः विलपतन्वगानायवोर्वशीति निविलौवः ५ कामानतृप्तोनुज
घनल्लकानबे यामिनी निवेदयतीनायाती तुर्वशीपुष्पाकृष्टचेतनः ६ येल वा अहोमेमो
हविस्तारः कामकश्मलचेतसः देव्यागृहीतकंठस्य नायुखंडाइमेस्मृताः ७ राम· राम·

मम पोतेमयस्कारस्मत्लेवनाहं निमेषवमेत्रैः विलपन् ८ वैकुंठ्ये कारणमाहकामानि नित्ववीतां यामि
नी राज्ञीयातीश्च यगातीः आगामिनी श्राल्हणोवतनोयस्वप्नः ९ मस्य गंधर्वलोके प्राप्तमस्वाहकालम्
वशीसमागानेतवनिविप्त स्यगाथामाहश्रप्रादशाभिस्तथाहमिः अनतापः प्रपंयेते अहो हीवयेतामया
इमे अहोराजत्रुणः आत्रुर्वेगातस्मृतः १० राम· राम· राम· राम·

श्री
भाग.
स्कं.
१२४

ममत्वमपि न स्थिरमित्यविकल्पितमेवेत्याह पित्रोः किं स्वं कायः जनकत्वात् स्वविनिर्मितं भार्याया वा भोगप्रदत्वा
त् स्वामिनो वा पुष्टस्य भृत्येन आयत्तत्वात् अग्नेर्वा आधीनत्वात् श्वगृध्रयोर्वा अन्तदाहनत्वात् पुनर्भक्ष्यत्वा
द्वीभत्सत्वात् किं वा आत्मनो वा सततं सुखभोक्तृत्वात् सुहृदां वा उपकारित्वात् एवं यो न निश्चीयते १९
तस्मिन् कृमिविड्भस्मलक्षणा निष्ठा यस्य तस्मिन् कायकलेवरे विषज्जते नरः गच्छति २० मिषेणाह अहो इति

पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोग्नेः श्वगृध्रयोः किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते १९
तस्मिन्कलेवरेमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः २० त्वङ्मांसरु
धिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदन्तरं २१ अथापि नोप
सज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा २२ अदृष्टा
दश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते असंप्रयुञ्जतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः २३

त्ति सुनसं सुभ्रूनासिकं २० अतो मज्जादिरूपेण रममाणाः मादृशाः कृमिसमा इत्याह त्वगादि संहतौ त
त्त्वात विण्मूत्रादिसंहतौ रमतां कृमीणां वा २१ यद्यप्येवं बीभत्सितावत्स्त्रियः अथापि नोपस
ज्जेत स्त्रीष्ववलोकनादिना पि संगं कुर्यात् अर्थविद्विवेकी अतः विषयति २२ ननु कस्मिन्नि
मीलितनयनादेरपि मनः क्षोभाद् दृश्यते सत्यं सोपि पूर्वं दर्शनादिकं विना न भवतीत्याह अदृष्टादिति

भावाद्यदार्थान्भावो मनःक्षोभः अतः प्राणानिंद्रियाणि असंप्रयुंजतः नियच्छतः स्तिमितं निश्चलं सत् २३
१२४

एवमष्टभिर्निर्वेदोक्तिरूपिभिः इदानीं तस्य चित्तेऽधमाह द्वाभ्यां पुंस्त्वेति स्वयं भावः कर्मेभि
र्देवानिर्भरात्तु स्वमेव प्राप्तोऽस्मि स्वतः परमेश्वरमेव भजेयमिति १५ परमेश्वरप्रसादादेव ना
हे वरदे पादग्रहादयि वैरवाक्यात्मोहानिवर्तनं कृत्वाह वैधिं नम्यायीति देव्याः देवं कृत्वा स्तवा
केन यथार्थवचनेन पुत्रत्वे मामप्रवामासत्ततो मान्त्वा कामो प्रन्थिवामस्य इहतं तं वैष्णव
निमित्तानि मेऽनित्यात्मानुकारणं हृदयान्यतां कृतवान् १६ एवं पुंस्त्वापहं तच्चिह्नमित्या

पुंस्त्वापहं तच्चिह्नं कोऽन्यो मोचयितुं प्रभुः स्वात्मानात्मेश्वर स्मृते भगवंस्तमपोहनं १५
बोधितस्त्वयि देव्या मे सञ्जग्राह कोऽमरेश्वरः मनो गतो महामोहान्नाप्ययात्मविनिताश्मनः
१६ किमेतया तापकृतं स्वात्मा मम योवनस्मः स्वत्स्वरूपाविरुद्धा याहं स्वदर्शनेनेंद्रियः
१७ कोऽयं मत्तो ममः कायादौ गौण्या यात्मकोऽप्युक्तिः कर्तृत्वगुणः सोमनस्यामाः हार्थात्मा
विपर्ययाकृतः १८

हिनानस्याश्रयकारो न स्मृतः इदानीं ममैव यमवणाय कृत्वाह किमेतयेति तः स्वस्या कं कामि
नावतया किमपकृतं न किंचिदपि यथार्थ स्वत्स्वरूपाविरुद्धो राज्ञ इहः शुभः तस्याप्यपकल्प
न्नयापि च तत्रापि त्वात्मिकमपि नायकृत न इतं यथा स्मान्नयाह मैवं स्मृतः स्ववाञ्जिनेन्द्रियतादि
तयाप्यप्रतापित्वात्किमपि नापकृतं न इतं यथाप्यस्वतयाहमेवं स्मृतः स्ववाञ्जिनेन्द्रियतादि
एतापीड्यत्वः १७ ननु तयापि मा वृषा गण्याश्च मादिमुखः सुखाहं स्मृतं नित्याञ्जका नापिस्व
योकत्वमतापवेत्याह वतत्वेः कृत्यामिति मत्तो ममः प्रतिमान्तिनः स्वमनस्य क्रमस्य मानानामव

श्री॰
भाग॰
टी॰
१२५

किंचयथान्नमेवप्राणिनांजीवनमहमेवव्यथार्त्तानांशरणंधर्मएवयथाप्रेत्यपरलोकेवित्तंतथासंतएवार्वाक्संसारात्पत
द्भ्यतःशरणं ३३ किंचसंतःसर्वेभ्योगुणानिर्गुणज्ञानानांदिशंतिअर्कःसम्यगुत्थितोपिबहिरस्तुदृश्यंचक्षुषे
ववदन्तिसर्वः ३४ आख्यायार्थमुपसंहरतिवैतसेनइतिउर्वश्याभावेनउभावप्यंतेस्वर्गीनष्टौतत्तोभाव
मानायप्रत्याचीनसेनःपुरूरवाएवमुक्तप्रकारेणैवयथालोकान्स्थानादेवलोकादपिनिस्पृहस्तत्रापिसत्केषु

अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्त्तानांशरणंत्वहं धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोर्वाग्बिभ्यतोरणं ३३ संतोदि॰
शंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः देवताबांधवाःसंतःसंतआत्माहमेवच ३४ वैतसेनस्ततोप्ये
वमुर्वश्यालोकनिस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इतिश्रीभागवतेएकादशे
ऐलोपाख्यानेषड्विंशः २६ उद्धवः क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो यस्मात्त्वांयेयथा
र्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ २७ १ रामजी रामजी

इतिहेतोर्मुक्तसंगः सन्नात्मारामोभूत्वायथेष्टंचचारेति ३५ इतिषड्विंशः २६ सप्तविंशेक्रियायोगः
सप्रः(?) विस्तरशास्त्रैः सर्वकामाभिलिप्सुसंगताःप्रोक्तःसमासतः रामाख्याउत्सवविशानांउत्तोत्संगःहितभवः इतिके
लावंतेभक्तमनुस्मरतातुष्टचेति २ क्रियायोगमितिभवदाराधनरूपंयत्साधनंतत्कारणाधिष्ठातादिप्रश्नः सर्वका
रकाणांनिमित्तत्वाद्विशिष्टत्वात्यथेतिकस्मिन्नधिष्ठानादौकेनप्रकारेणेतिप्रश्नः येधिकारिणःसात्वताभक्ताः १ १२५

इंद्रियैः कृत्वा अविस्रब्धः अविश्वसनीयः मादृशानामविवेकिनां २४ फलितमाहद्वाभ्यां एवमितिनृपेषुदे
वानीतिवरो २५ उक्तमेवहितोपदेशंविशिष्टेतोदुःसंगादपिसत्संगः श्रेयानितिदर्शयति २६ संता
लक्षणमाह संतइतिविशेषणलक्षणंयत्रदृश्यतेतंमज्जावः २७ नन्वेतेषुपदेशादलाभिपतिकेवलेननसंगेनिमि

तस्मात्संगोनकर्तव्यः स्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः विदुषांचाप्यविस्रब्धः षड्वर्गः किमुमादृशां २४ श्री
ग नु वं एवंप्रगायन्नृपदेवदेवः सउर्वशीलोकमथोविहाय आत्मानमात्मन्यवगम्य
मांवैउपारमत्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततोदुःसंगमुत्सृज्य सत्सुसज्जेतबुद्धिमान् संतएवास्य
छिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः संतोनपेक्षामच्चित्ताः प्रशांताः समदर्शिनः निर्ममानिरहंका
राः निर्द्वंद्वाः निष्परिग्रहाः २७ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः संभवंतिहितानृणां
जुषतांप्रपुनंत्यघं यावाशृण्वंतिगायंतिह्यनुमोदंतिचादृताः मत्पराःश्रद्दधानाश्चभक्तिंविंदं
तितेमयि २९ भक्तिंलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्यते मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३०
यथोपश्रयमाणस्यभगवंतंविभावसुं शीतंभयंतमोप्येतिसाधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्योन्मज
तांघोरेभवाब्धौपरमायणं संतोब्रह्मविदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जतां ३२ नाम.

देवताश्यतीत्याहनेमितिसममिः २९ श्रवणादिभिरेवमत्पराः श्रद्दधानाश्चमत्तोभक्तिंविंदंति ३१ विभा
वसुमग्निसेवमानस्यश्रयतिनश्यतितथाकामादिजाड्यंआगामिसंसारभयंतन्मूलमज्ञानंतन्नश्यतीत्यर्थः
३२ निमज्योन्मज्जतांउच्चावचयोनीनांपरमायणंपरमाश्रयः ३२ नाम.

किंचासंध्योपासनादीनिकर्माणिमेवेदेनविहितानियथायानितैः सम्यक्संकल्पोऽयंकर्मणांननानिपवित्र·
जेदितर्थः समस्तकाम्येषुएवसंकल्पायस्मात्तथाभूतः सनकर्मपावनीकर्मविशोधिनी ११ अष्टौभेदानाह सा।
नशैलीशिलामयीलोहीसुवर्णादिदारुमयीलेप्यामृच्चंदनादिमयीहृदिपूजायांमनोमयी १२ सजीवेता·
तिष्ठत्यस्यांतिप्रतिष्ठाप्रतिमैवजीवस्यमदावतनामंदिरंइत्याशंक्याचलायांसेनभगवन्मंदिरंभवतीतिप्रतिमा
भेदेनविशेषमाहस्नापनेउद्वासोविसर्जनं ३ अस्थिरायांविकल्पमर्थमेवालाप्रमेवज्ञानंसाकनाया·

संध्योपास्यादिकर्माणिवेदनाचोदितानिमे पूजांतैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनी ११ शै।
लीदारुमयीलोहीलेप्यालेख्याचसैकता मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता १२ च।
लाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरं उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थि।
रायांविकल्पःस्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयं स्नपनंत्वविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनं १४ द्रव्यैःप्रसि·
द्धैर्मद्यागःप्रतिमादिष्वमायिनः भक्तस्यचयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि १५ ॥ रामजी ॥

यांतुभगवद्भक्त्याद्यावाहनंवतिप्रतिलेप्यायाम्त्तांयलेपमवतिविकल्पांश्चमत्रविलेप्यायांतुपरिमार्जनमेव १४
इदानींसमास्मृतिःकाम्यभेदेनविशेषमाहद्रव्यैरितिप्रकाशेणसिद्धैःस्वशोभनैश्चमायिनोनिकामस्यभक्तस्या
तुयथालब्धैःमात्रवंदनादिभिःसर्वेषामतलभ्यतेनतद्वद्भिर्भावेनधावेनपायद्धादिनमायागस्तराभ्यने।
मनोमयेद्रव्यैरित्यर्थः १५ ॥

सम्यग्वर्णविशेषतः श्रेष्ठकाराणामारब्धतमैः यतस्तद्वर्णानां निःश्रेयसकारत्वं तेति श्रेगिरसः सुतो बृहस्पतिः २ निः
सृतत्वयापरिवर्णितमित्यर्थः देवो पार्वत्ये ३ सर्ववर्णानां ज्ञेवर्णिकाना ४ विश्वस्यात्मेयषामीश्वरः ५ कर्मका
ण्डस्य पूजाविधानस्य नास्त्येताग्रंथतः पारंवाज्ञेशानतोयसत्तस्य वैदिकयवमन्त्रो वैदिकान्येवाज्ञानिवयस्मि

यतस्तदेति मनयो मुहुः निःश्रेयसेनृणां नारदो भगवान्मासेश्राद्धायांगिरसः सुतः २ निःसृतं तेनेष
तो भौजाय यदाह भगवी नत्रः पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देवश्च भगवान्भवः ३ यतस्तु सर्ववर्णानामाश्रमा
णां च संमत श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ४ यतः कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमोचन
भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ५ श्री भ ग वा न् नयंतोनेतपारस्य कर्मकाण्ड
स्य वाङ्गव संतिसर्वाणि चिष्णामि यथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्र इति मे त्रिविधो
मखः त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः
यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धयातन्निबोधमे ८ अर्चायां स्थंडिलेग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजः देवो
नाभक्तिप्रकौर्येण स्वगुरुं मामममायया ९ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तो ग्रगशुद्धये उभयैरपिच

गुरुपस्सुन्नादो मैवैदिकैर्यवर्तांत्रिको विमिश्रो वा हालनादिमंत्रोपूजा ७ यदा ज्ञैवर्णिको यजेत तदा विधिमा
हगर्भाष्टमे का दशाद्वादशा दिकालस्वनिगमेति स्वाध्याय्येनवेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनं ८ अर्चायां
प्रतिमादो ९ स्नानविशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्च मंत्रैः १० राम

श्री
भा. ए.
टी.
१२३

याया यथैवं श्रीलिपात्राणिकलशोदकैः स्नपितानि तैः स्नपितैः सम्पादयेत् तथा याद्दिव्याणि यानि विष्णुमाकः
इत्यादि विलक्षणानि दिविष्ठानि यानि नयनजानि लसद्ध्यानैः इत्येवं तिकमादधात् आहुः कम्युदीरितं ना
नीवलं वा कल्केलेमतमानवमनीयकमितितानि च श्रीलिपात्राणि याधानि यथाक्रमं स्थापयेत् दिमं भेगाय
आचमनीयं एवं मं च येतदेशिकः स्नजकः २१ जस्तं तलं पिण्डं देहं वायुग्निसम्पृष्टं हन्तिको ध्यातेन वायुनाग्नि
धितस्याथ वगतिमाग्निनादग्ध्यं तलं लावण्यं चैतमणान्तामृतस्रावेन अमृतमयं तानि तामिन्द्रं स्थाप्य

प्रोक्षयात्राणि निएवडिस्तैस्तैर्ईश्वैस्त्रसाधयेत् पायार्घ्यावमनीयार्थं पात्राणि आदेशकः २१
हृदयमीलितायशोऽस्य याय आवाहिमन्त्रयेत् पिण्डवायुग्निसंपृष्टेहत्वापस्थापरामम २२ आवो
जीवकलाध्यायेत्रावातेनसिद्धभावितां २३ तयात्मभूतया पिण्डमात्मसम्पन्नतायः आवाहा
वादिकुस्थाप्य मन्त्रागमैः सम्पूजयेत् २४ ॥

एवं श्रेष्ठो जीवकलां श्रीनारायणम्भूर्तिं ध्यायेत् कथंभूतां नादेतिसिद्धभाविताम् प्रणवस्याकारोकारविन्दना
दाः पञ्चाणाः तत्र वादन्ते सिद्धे ध्याता तत्रा नक्षतिः यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृति
लीनस्य यः परः स महेश्वर इति २२ तयात्मभूतया स्वेनैव भावेन वितितया अमृतयापिण्डदीयेत् प्रणयोपरह
मिव यात्मा प्रीतितिमिप्रवामानसैरुपचारैः संस्थाने मयः मन्त्रवादिदासाम्याय स्थापनं इत्याय स्थापयितात्माध्यानि
पूजयेत् २४ १२३

अपिहानमेवेन प्रधानोपचारमाह सार्धेन स्नानेति मन्त्रविन्यासः यथास्थानमेव प्रधानदेवतानां तन्त्रसंबैः स्था
पर्नं स्वभ्यर्हणाङ्यस्थानाय यच्चोदिसलिलादिभिस्तर्पणादिनाचरेत् १८ सर्वत्र साधारणमाह स्वदृशेति १७ प
वमध्यिकाचादिमत्रस्या मन्त्रा इदानीं प्रणामप्रकारमाह श्रुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासाधनानि येन सः श
गोग्रदर्भैः यद्वा प्रागाव संभृतसंभारः सत्रासीनः ननासीनः सत्यपन्नातन्मंभारा यथावेवारमन्ति हि इत्यर्थः

सूर्यं वाभ्य
मानां कलशं प्रेक्ष मर्यायामेतद्रूप संपूर्तिसैतन्मन्त्रविन्यासोऽवहावान्याभृतं हविः १९ सूर्येवाभ्य
मानालेकलशं प्रेक्ष्य मर्यायामेतद्रूप १७ भूर्भुवः भक्तोपद
हृतांप्रेक्ष्य सलिलैः सलिलादिभिः भद्रयापार्चनप्रेक्षमर्म तममवायर्थाय १७ भूर्भुवभक्तोपद
तेनमन्त्राघायकल्पते यथाभूयः समन्तमादीपानाधेयविभुनः श्रुचिः संभृतसंभारः आस
भैः कल्पितासनः आसीनः प्रागुदग्वा वेदीयालिय संभृतैः १९ कलनाकासदर्भा
णिनाभ्यजेत् कलशप्रोक्षणीयवयथावदुपसाधयेत् २ तदाङ्गिदेवयजनद्रव्याणि पात्राणि मन्त्र

च २१ राम

माग्नवोवा आसीनः अर्वीयांलक्ष्मियायां संभृतैः अर्घादिभिर्मुखमुपविष्टः सन् २९ अनंतरं उवादिनम
स्कारपूर्वकं यथा प्रदेशं स्वस्मिन् न्यासः कृतो मन्त्रमयपात्रयस्मात् ममार्घ अभ्यजेत् निर्मात्सर्य
कर्षणादिनाशोधयेत् कलशपूर्णकुम्भप्रोक्षणीयार्घ्यादिकपात्रं उपसाधयेत् वदनपुण्यादिभिः सम्यग्यात् २९
तदङ्गैः प्रोक्षणीयाद्भिः देवयजनदेवपूजास्थानं २ राम राम

तत्रानाहृत्यमोत्तवाकः
याधादीनुपयाधात्मकत्वयेहिंकेनानेवंगुणाविधिभिः प्रपंचयतिपद्भिर्वृन्देनेति २९
स्तुवाणीधारिवद्देवनमित्यादिमहापुरुषविद्या जितेनेत्युरीकालेनमलाविस्तवभावन् स्वत्रालगाणेनमलेस्त
महापुरुषस्त्वंजेनोपोक्तर्षस्तक्तं महस्रशीर्षत्यादिनापुरुषनादीविस्याभानिरूढेनरोनमधिनाहर्वेनइत्यस्यामेवि।
गीनानिश्नादिश्येनयोक्तिपुराणदीर्ता ३॰ वमाघ्यपचावेष्टलेकावल्लणांगुणांविधनेवहेतिपुत्राणिकपोलाः
वत्स्थलादिषुलिविताः पत्रभागपःमङ्गकःवेनप्रेमयथाभवेतिनथापथ्यो चितमल्लजवीनेष्टकार्यसर्व

वरंतोषीरकर्दूरकुंकुमायरुवासितैः सलिलैस्त्वापयेन्मत्रैर्नित्यदाविभवसति २९ स्वर्णिकमौत्र
वाकेनमहापुरुषविद्यया पौरुषेनापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ३॰ वस्त्रोपवीताभरणायपत्र।
स्रगंधलेपनैः अलंकुर्वीतसप्रेमभक्तोमायथोचित ३१ पाद्यमाचमनीयंचगंधसुमनसोक्षता।
न धूपदीपमहार्याणिदयान्मेश्रद्धयार्चकाः ३२ गुरुपायसमर्वीषिशष्कुल्यापूपमोदकान् संया
वारधिसुपाज्ञ्यैवूपसातिकल्पयेत् ३३ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं अन्नाद्यगीतनृत्यानि
निपर्वणिस्युरुतान्वहं ३४ ॥

साधारणं ३१ असलत्रणंविपतेपद्यमिति ३२ नैवेद्यभवलत्रणंविधमेगुरुपायसेतिशाकुल्यतैलपक्वावि
प्रभाप्रपूपाः अपूपानामंरकादीनांसमूहः संयावायुब्जनानिमतिविभवेयतिविशेषः ३३ कालभेदेन
गुणांदियनेअभ्यंगानिअभिषेचनेपवाम्रतादिस्नपनंश्रवभोज्यंआयंभक्ष्यंपर्वणिएकादश्यादोयन्वहंवाविभवेसा
तीति ३४

कथं पूजयेत्तत्राह पायेति द्वाभ्यां धर्मादिभिर्मासतः नवपत्राब्जकल्पितो भाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां उभयसिद्धये
महोपादीन्नपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनं गृह्णणं अर्हणापूर्वं उभयसिद्धये वदतन्त्रांके
र्कि युक्ति प्रासवे श्रयमध्यः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि पासनापयेकस्याग्रत्यादि वत्सोणपादाः अधर्मा
दिनिपूर्वादिदिक्षु गात्राणि मध्ये च कर्णिकायां त्रयो गुणाः पत्रिकासु तत्पूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्क
र्षिणी ज्ञानक्रियायोगाप्रह्वी सत्येशानानुग्रहे ति नव शक्तयः एवं यथापदं पाधर्मादिभिश्च नवभिश्च

पायोपस्पर्शार्हणादीन्नुपचारान्प्रकल्पयेत् धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम २४
पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये २५ सुदर्श
नं पाञ्चजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् २६ नंदं सु
नंदं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् २७ दुर्गां विनायकं व्यासं वि
ष्वक्सेनं गुरून्सुरान् स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २८ राम राम

भिश्चासनं कल्पयित्वेति कर्णिकायाः केसरैः तत्र स्वस्त्ययैदिमंडलैरुज्ज्वलमित्यर्थः २५ आयुधा
दिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्र नवशंखगदावरणापूजासहिता आसने नैव शङ्खावरणमित्युक्तत्वात्
सुदर्शनादिमुसलान्तमायुधानां मुखहस्तादिषु कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि २६ नन्दादीन्पार्षदान् द्वारि
ष्वाग्रहं पुरुतः २७ दुर्गादीन् कोणेषु गुरूनामतः सुरानिन्द्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्स्वस्वा
भिमुखान्प्रोक्षणादिभिः अर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः २८ राम

मूलमंत्रेणोपहारदेशान्तथावोऽस्मात्तु योयसिंस्तेनपुरुषसूक्तेनचश्रवदानतः प्रत्युचयाद्भुतिमस्त्रशोणे
त्यर्थः पुरुषसूक्तेनारायणनुयन्तेसएवमूलमंत्रस्तेनैवप्रत्यूचमवदानतोहोमइतिमंत्रैः स्वाहांतैर्नाममंत्रै
र्यथाम्नायप्रयुक्तोक्तमेणैवअस्तयेविष्वक्सेनस्वाहेत्येवंविष्वक्सेनंचहुत्वा ७० ततोवहिसंभवंतमभ्य
र्च्यायतनमुक्तत्वपार्षदेभ्योनिदादिभ्योप्यदिसर्वबलिहरेत्ततः पूजास्थानमागमदेवस्याग्रे समुपविश्य
यथाशक्तिमूलमंत्रंजपेत् ७२ ततश्चपात्रमगवतोभोजनसमाप्तिं यात्वाचमनंदत्वाऽऽद्वेषं विष्व

क्सेनापूजयाम्मूलमंत्रेणषोडशार्घ्यवदानतः धर्मादिभ्योयथाम्नायंमंत्रैः विष्वक्सेनंचपः ७१
अभ्यर्च्यायतनमुक्तत्वपार्षदेभ्योवलिंहरेत् मूलमंत्रंजपेत्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकः ७२ द
त्वाचमनमुक्तेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् मुखवासंसुरभिमत्ताम्बूलाद्यमथार्हयेत् ७३ उपा
गायनरणात्मकर्मणःप्रभिनयस्तम् मत्कथाश्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तंक्षणिकोभवेत् ७४
स्तवैः स्तोत्रैर्वैरेलोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपिस्तुत्वाप्रसीदभगवन्निति वेदनदंडवत् ७५ शिरो
मत्पादयाः कृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परं प्रपन्नंपाहि मामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् ७६

कोनाय कल्पयित्वातदनुज्ञातायायमात्मस्वयंभुंजीततत्तः सुरभिमन्त्रगंधवत्तांदलायमुखवासदत्वा
पुनराधिरोर्हयेत् पुष्पांजलिनापूजयेत् ७३ अभिनयन्स्वलिगत्राविः कुर्वन्नलौकिकः वैपण्यपरिस्पन्द
लक्ष्यावसतोभवेत् ७४ स्तवसारागामे दंदंडवत्पतितयोरायणेः प्राकृतैः स्तोत्रैरिति ७५ कथंप्रणामादिस्त
येत्यायामाहशिर इति बाहुभ्यांदक्षिणेनवाभ्यां परस्परं ममदक्षिणोनतरापादौगृहीत्वातः परस्परं
निवद्धाभ्यांकेनापदोपरस्वप्रयत्नमित्याह विकृत्ताचप्रणामम् ७६ रामायनमः १

फलभूयस्त्वार्थिनां पूर्वविधिसूत्नाप्रकारमाह विधिनात्र ग्रहोक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षिते वह्निते
लिमिनतरस्त्वविस्तारेकायतलिखामेखलाश्चतस्रो गुलाः हस्तमात्रो भवेत्कुंडः स्थंडिलेवेदिकान्तयेत्वा
स्थितं प्रक्षालितमग्निं पवितः समूहेत्पकत्रमेलयेत् २५ दर्भैः परिस्तीर्य परितः प्रोक्षयेत्तत्त्वाथापस्त
थानंतकं व्याहृतिभिः समिन्धेत्पादिरूपं कर्मकृत्वाग्रे गरुत्मतोऽथापि होमाय योगीत्यासापनि
धाय आत्तएप्प्रोसणीपात्रोदकेन प्रोक्ष्य प्रोमांध्यायेत् २५ प्रांखादिभिरुक्तेसंतः पोममभाश्वलावांमुज

विधिनाविहितेकुंडे मेखलागर्तवेदिभि अग्निमाधायपवितः समूहेत्पाणिनोदितं २६ परि
स्तीर्य पर्युक्ष्य देवताथाययथाविधिः प्रोक्षणीमाध्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत् २७ तप्तजांबू
नदप्रख्यं शंखचक्रगदाम्बुजैः लसच्चतुर्भुजं शान्तंपद्मकिंजल्कवाससं २८ स्फुरत्किरीटक
टककटिसूत्रवरांगदं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं २९ ध्यायन्नभ्यर्चदारूणिहवि
षाभिवृतानिच प्रास्याज्यभागावाधायदत्वाचाज्यप्लुतं हविः ७

यस्य तं ३० स्फुरंति किरीटादीनि यस्य तं ३१ हविषाघृतेनाभिवृत्ताविसंधिक्तानि दारूणि प्रक्षि
प्य समिधः प्रास्य पूर्वविध्याधायाज्यभागौ वदन्ति यदधाय आहुतीर्जुहुयात् ततः अग्नये
आज्याय नेत्स्वाहा इंद्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिप्रभृति मध्याग्निमादाय दिव्यं तंतु तद्वार
णार्थो आज्यभागौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्येवंहोमरूपौ २६ ७

मत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ५२ सकामं प्रयुक्तं अहैतुकभक्तं प्रत्याह मामेवेति अहैतुकभक्तियो॥
गः कथं भवति भक्तियोगमिति ५३ शास्त्रफलमुक्त्वा अपहर्तुर्निंदति य इति विड्भुक् विष्ठाभोजी क्रि
मिः कर्तुर्यत्फलं तदेवान्येषामित्याह कर्तुरिति ५४ सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्यानु
मोदितुः अत्र तत्फलमित्यन्वयः कर्तापि यतः कर्मणामेव भागिनः भागार्हाः तत्रापि विशेष

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयं पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२
मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मां ५३ यः
स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः वृत्तिं स जायते विड्भुग् वर्षाणामयुतायुतं ५४ कर्तु
श्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलं ५५ इति
द भगवत्पूजाविधिरूपणो नाम सप्तविंशः २७ श्री भ: परस्वभावकर्माणि न शंसेन्न च गर्ह
येत् विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निंद
ति स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्याभिनिवेशतः २ राम राम

माह भूयसीति कर्मणि सारथ्यादौ भूयः अधिकफलमिति ५५ पदः पूजादिमार्जनपूजितो
यः पदे पदे प्राणेव विशति श्रीतः सत्फलः श्रायतां मम इत्येकादशे सप्तविंशः २७ अष्टाविंशे
तु यः सर्वे विस्तरेणोपवर्णितः ज्ञानयोगः स च समासो ममाहन्तविरुध्यते इदानीमति विस्तरे
णोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेणाह परेषां स्वभावान् शान्तघोरादीन् कर्माणि च तत्र हेतुः विश्वमिति वि

ततः श्रीशाम्रहरणमेवैकं वैकल्पिको ह्यासम्प्रकारमाह यत्नेनैव प्रार्थनया श्रीशं निर्माल्यम
बादत्राधाता श्रीरसाथायपृष्टता चेयादि उह्यासेयेन हि प्रतिमायाय श्रुतं ज्योतिसमुनः
त्यपूस्या ज्योतिष्यचो ह्यास्यं उह्यासनीयं ततदनुज्ञयाय श्रात्मार्थं भंजते तिष्ठते अधिष्ठानेषु किं
मुखेमित्यपेदायामाह अर्चादिष्विति ५७ यदायत्र श्रद्धातदातत्र नत्वधिष्ठानेभूत्वाम

प्रतिष्ठां शीमयादत्रात्रिरसाथायप्रसादं उह्यासयेत्र ह्यास्यं ज्योतिर्ज्योतिविततयतः
५७ अर्चादिषुयदायत्र श्रद्धामांत्रचार्चयेत् सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थि
तः ५८ एवंक्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः अर्चन्नुभयतः सिद्धिमत्तो विंद
त्यभीप्सितां ५९ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दृढं पुष्पोद्यानानि रम्याणि पू
जायात्रोत्सवाश्रितान् ६० पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं क्षेत्रापणपु
रग्रामान्दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ६१ गमाय नमः ॥ गमाय ॥ नमः

त्यनेकृतोयतः सर्वभूतेष्विति ५८ उभयतः उह्यासत्राच समर्थं प्रत्याह मदर्चामिति द्वि
भिः ५९ ६० पुष्पोद्यानानि चकारायेन प्रजायत्रोत्सवाश्रितान् जामत्य हे याचाविशि
ष्टापवं गाविहहनत्समासमः रुत्सवः उत्सवादिमहोत्सवः तदाश्रितान् देवदासीनदत्रा
प्रजायात्रोत्सवाश्रितान् [illegible] नरुद्ध्यर्थमसा

[illegible] ७१

[illegible]

श्री
भा.ए.
टी.
१३१

ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं निष्ठां प्राप्य सूर्यवत्समो भूत्वा परं निष्ठां प्राप्याप्य साक्षात्प्रत्यक्षेणेति ८ यदा यं च न देहं तं न दृशादि-
तिज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेत् प्राप्य आद्यन्तवत्त्वप्रमाणानि प्रत्यक्षेण चक्षुरादि श्रुत्यनुमानेन मायया च वत्वे न देहस्य पृथिव्या-
दिनिगमेन श्रुत्या समाकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभवेन स्वदेहस्य स्वप्नादिवत् असच्च ज्ञात्वा निःसङ्गः।
यात्मसंविदा स्वदेहस्य समं दिक्युक्त ततो न्माव प्रकाशो देहादिहेतो वजेऽस्मिन्‌ क्षणात्‌ तथा वसतिस
स्पाः प्रतिभासोन्नयेऽन्नेनिचोदयतिनैवेति अनात्मस्वदृशोः जडजडयोः स्वद्रष्टृदृश्ययोः मा भूत्

इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणः ८ न निन्दति न
च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ९ उद्धवः नैवात्म-
नो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्माव्ययो
गुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ११ श्रीभ

द्वयोरपि न वा हेतु उपलभ्यत इति पनं नमपंचयति आत्मेति अव्ययत्वादि पंच विशेषणैः नापादि रागादि-
द्गुणपापगुणपत्नानपुरि कि दानीमसंभवं दर्शयति इह लग्नं न मन्ये न मन्ये पुनरुक्तः अयं भावः यथैवाग्निर्दा-
रुणो भेदो नानुपलब्धिस्वरूपकाशमेव अग्निरूपप्रकाशकः तथा देहो न मत्तो स्यादीति न मन्ये इति स्वपार-
मतेरप्यापि वदत इति सर्वं तथाऽपि उभयोरेव मतविवेकापत्तसंसारावस्थेवन मिन्नाहृपंचभिः पावदिति ॥ १३१

तेन सेमानस्याहंकारकार्येंद्रियगणे निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिंडस्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्न
पा प्राप्नोति ततो मनस्यपि लीने नष्टचेतनः सन् शून्यवा मत्वतत्त्वा सुषुप्तिं प्राप्नोति यथा तद्वदेव नाथ हृद
ैतामि निवशी त्रितयं फलं यया प्राप्नोतीति यथा प्रातः सप्रकान् विश्वस्य भोगा त्रय लक्षणं भृशः एवमनात्म
सप्रकान् आत्मनो पि स्वरूपं भ्रशः इति भावः द्वैतासत्यत्वस्तुति निद्रया निविष्य तं प्रवयतिसार्थैः
वधिः किं भद्रमिति ३ आवस्य मोह तस्स मध्ये किं भद्रं किं वा अभद्रं कियत् भद्रं कियद्वा अभद्रं इत्यर्थः
अवस्थानमेवाह वा चेति वा इंद्रियोपलक्षणं वाचा उदिते उक्ते चतुरादिभिरुद्गृहीते तत्र इति न नवैव।

तैजसे निद्रया पुत्रे पिंडस्थाने ह्येव तनः मायां प्राप्नोति मत्संवादनना नाथ हृत्कामान् ३ किं भ
द्र किमभद्रं वा हृत्तस्मात् चस्तनुः कियत् वाचोदितं तदन्तं मनसा ध्यानमेव वा ४ छायाप्रत्या
हृयाभासा असन्तोप्यर्थकारिणः एवं देहादयो भावा यस्मात् शुन्ततो भय ५ आत्मैव तदि
दं विश्वं सृजति सृजति प्रभुः जायते त्रातिविश्वात्मा हृयते हन्ती श्वरः ६ तस्मान्नात्म
नोऽन्यस्मात् सर्वा भावो निरूपितः निरूपिते यत्रिविधा निर्मला भातिरात्मनि ७ राम·

सति देहादि भावानामप्यसंभवात् कथं भयहेतुत्वं तत्र सह छांतमाह ४ छायाप्रतिबिंबं प्रत्याहृयः
प्रतिध्वनिः आभासः अर्थक्रिया रजता दिरुपते यथा असन्तोप्यर्थकारिणः भवंति आमृत्तना मृत्युमभिव्या
प्यय हास्य तेयः यावत् ज्ञानेन लीयन्ते ना व हयेन भिन्नत्वर्थः नन्वमुष्यादिरूपं तिष्ठिवर्हं निरूपितो
कथं मसत्य स्यात् तत्राह आत्मैवेति द्वाभ्यां प्रायेण पालयते नयतीति पालयतीति ६ अस्मात् सादिव

सितास्यास्यास्य ... रामगीता टी० ... ४४

श्री भाग. टी. २३२

देहादिष्वभिमानो यस्य सः आत्मैव तेषां मध्ये स्थितो जीवः अन्नवत्सुखात्कर्ममयी मूर्तिर्यस्य सः १४ स एव वस्तुतः स्वो
पाधिविनिर्मुक्त एव सन्नादिग्राहैर्गुणैः समाहितैः समाधानं प्राप्तैः सर्वतो भवति अतो नायं दोषशङ्काभावः नदेवमहंकारेके
नेवेधस्वप्नवत्तुरासीनत्वानेन नत्रिहतो मुक्तिरित्याह अस्य मूलमिति १५ वस्तुतो मूलसूत्रं ज्ञानमनर्थवहुभिः त्रुपे
त्रुपितं प्रकाशितं मङ्गलिकमप्यस्ति वा किं न तत्तरां हमन इति मन आदीनां हेतुः यदा मन आदि गुणक्रिया
मनकं सम्यग्रहैकगुणकत्रुपासनया निशितेन ज्ञानखड्गेन छित्त्वा नरेवज्ञानस्वरूपमाधनफलेन निरूपयति ज्ञान
मिति १५ विवेको ज्ञाननत्रसाधनान्याहतिगमो वेदः तपः स्वधर्मः श्रमणत्वानुभवः यौगिक्यमुपमास्य।

देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो जीवोन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आ
धावति कालतन्त्रः १६ अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपास
नया शितेन छित्त्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः १७ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथा
नुमानं आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये १८ यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्ता
त्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् १९ तत्र

प्रमाणेषु कः फलेज्ञानस्वरूपमाह आद्यन्तयोर्यदस्य जगतः मध्येपि तदेव केवलं तज्जगदिति किं तत्कालः
कालयति प्रकाशयति यः तथा हेतुः कारणं च यत् तदेव यतदेकं भवति यदस्य विश्वस्य कारणं प्रकाशकं
मद्रूपमलं ज्ञानकमेवेतत्ज्ञानं ज्ञानतः इत्यभिप्रेत्य वा निश्चयफलानि निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकः स ज्ञानमिति
ज्ञानानामेवस्वरूपेणावभासनत्वापि विश्वस्य कारणमात्मा मिकत्वे सदृष्टान्तमाह यथेति १८ स्वकृतं स्वस्य।
कुण्डलादिरूपेणाविर्भावितं यद्धिरण्यं कटकादिहिरण्मयस्य सर्वस्य कुण्डलादेरुत्पत्तेः पुरस्तात् नाशाच्च पश्चादवति
ष्ठते कुण्डलमित्यादिनानाविपदेशैर्व्यवहारैर्व्यवहार्यमाणमपि हिरण्यमेव यथा तद्वदस्य विश्वस्य कारणं

२३२

संनिकर्षणं संबंधः ननु संगस्य कृतः संबंधस्तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ननु सप्रका
शस्य कथमज्ञानतः संसारः तत्राह अपार्थोपि केवलं फलवानुस्मृतिः न न तन्तु नो स्तोत्वर्थः न
नु सतो देहादेः कुतो संसारस्फूर्तिः तत्राह अर्थेहीति १२ अयमात्मनः ननु कथं चिज्ञान
तो विषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि इति वा रेत्यनिमोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह यथाहीति १३ प्रत्यायः
त्मसः बहूनर्थान्विभर्तियुस्मातीति तथाहंकारादेः तद्धर्मो देहादिसंनिकर्षेण संसारालम

श्रीभगवानुवाच यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणं संसारः फलवांस्तावदपार्थोप्य
विवेकिनः १२ अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्था
गमो यथा १३ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बहुनर्थभृत् स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय
कल्पते १४ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहंकारस्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्च

उ गी टि टि

नमित्यन्वयः ननु श्रुतिबोधमात्रेणैवात्मधर्मत्वं शोकादीनां कथं निवृत्तिस्तत्राह तिरस्कारापादका
यति १४ सुषुप्तादौ तेषामदर्शनात् अहंकारस्यैवेति वचनेन त्वयस्यैवेति प्रतीत्यभावात् अहंकृत्यात्म
तादीनां कृतत्वादिवत् स्वरूपधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः ननु अहंकारस्य संसारः नहि स्वाभि
रुचितस्येवेति मन्तव्यं अहंकारात्मकः प्रत्यस्येतनत्राह देहेति १५ रामचंद्राय नमो नमः

श्री भा० टी० १३३

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाश्ययोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुक्त्वा श्रथ स्वतो तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपंचस्य ब्रह्मणाभेदमा
ह श्रविद्यमान इति कार्य वैकारिकः विकारिसमूहः सएष राजसः सर्गः राजसाहंकारजन्मत्वाद्राजसः सर्गः रजोहेतोरप्रकाशस्य कार्यभूत इत्यर्थः
श्रवभासतेपि श्रप्रकाश्यम् प्रकाशप्रमुखत्वर्थः ब्रह्म तु स्वयं स्फुरत इत्यर्थः ज्योतिःस्वप्रकाशकमित्यर्थः श्रतः
कारणादिंद्रियाणि ग्राह्या श्रर्था श्रात्मा श्रात्मा मनश्च देवतानाममुपलक्षणं विकाराः पंचभूतानि एवं विचित्रं ब्रह्मैव भा
तीति २२ उपसंहरति एवमिति यथामतमप्रत्यक्षेनिदानुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिस्तथा परस्य दे
हादेरपवादेनोपतत्त्वनिरासेन च कौशलेन विशारदेन निपुणेनाचार्येण कृत्वा तितिक्षमेनेतिवा श्रात्मविषयसंदेहं

श्रविद्यमानोप्यवभासते यो वैकारिको राजस एष सर्गः ब्रह्म स्वयं ज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेंद्रियार्थात्म
विकारचित्रं २२ एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन छित्त्वात्मसंदेहमुपारमेत
स्वानंदतुष्टोखिलकामुकेभ्यः २३ नात्मा वपुः पार्थिवमिंद्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुर्जलं हुताशः म
नोन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यं २४ राम०

छित्त्वा स्वानंदतुष्टः श्रखिलेभ्यः कामुकेभ्यः इंद्रियादिभ्य उपारमेत तैः संगो भवेत् २३ एतदेवाह प्रपंचयन्
देहवपुरात्मा न भवति पार्थिवत्वात् तद्वच्च श्रयाइंद्रियाणि तदधिष्ठातारो देवा श्रसुश्च मनः पिंडरूपो बहिः सत्त्व वि
त्तमहंकारो वितिते श्रात्मा न भवति ज्ञातः श्रन्नमात्रं श्रवोपष्टंभत्वात् शरीरवद्वायुर्जलं वह्निराकाशं जेताः क्षिते
निविति पंच भूतानि श्रर्थाः शब्दादयः साम्यं प्रकृतिश्च नात्मानः जडत्वाद्देहवदिति यद्वा हि शब्देनानुमानेन तथा
णि सत्त्विमानिन यथा इंद्रियाणि श्रात्मा न भवंति [illegible] तस्य दीपवत् करणत्वात् मनो वत् प्राणाश्च वायुत्वा

५९ १३३

तदेवं कार्यस्य कारणात्मतामज्ञाप्रकाशरूपस्य प्रकाशात्मतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्येयकार
स्यपृथक्पाद्दहृदोनुरोपेन ज्ञाप्रशादिचवस्यथाहृज्ञानेमनः तदेवस्याकारणभूतेचयद्गुणत्रयं
यस्वकारणकार्यकत्वकारणमध्यात्मकार्यमपिभूतेकत्वस्यादिदेवं एवं गुणत्रयकार्यभूते त्रिविदे
ज्ञादेनत्वर्थेनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवतियेनानुगतप्रकाशात्मतइत्यर्थः तमेवभ
नमनुभातिसर्वेनस्यभासासर्वमिदंविभातीतितयाचत्वमश्रुत्वन्तस्त्रोत्रमनसोयेमनोविदुरित्या

विज्ञातैतेमेतत्त्रयवस्थंगुणत्रयंकारणकार्यकत्वे समस्तैनैयेनव्यतिरेकतस्त्रयैनैक
र्यणतदेवसत्यं २० नयमुरुकृतयत्त्वयज्ञात्मयेवतत्वैक्ष्यदेशमात्रे भूतेप्रसिद्धिंचप
रेणपपत्रदेवतस्यादितिमेमनीषा २१ रामचंद्रायनमोनमः ॥ ॐ ॥ राम

दिष्फतेः ननुविज्ञेयवज्ञानव्यतिरेकेणनतुर्थेनामोपलभामहेनत्वाहव्यतिरेकतस्त्रसमाध्यादोयद
स्तितदेवसत्यमिति २० एवंकातत्त्रयेणव्यभिचारिणः सत्त्वमसृक्तव्यभिचारिणस्तत्सत्वता मा
हनयादितिमध्येवतत्पूर्णालिविनृव्यपदेशमात्रेकृतः यत्तुयत्रत्रेणत्वेनभूतेज्ञानेप्रसिद्धंप्र
काशात्मेचतत्तदेवकारणप्रकाशकतावत्मात्रस्यात्तुहृदयमितिममनीषाबुद्धिः वाचारंभणविका
रोनामधेयमृत्तैकेवैस्यवसत्यमवेवास्तिदंब्रह्मत्वादिश्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणचका

ननु कर्मापि विहितत्रयसंसारोपरतिर्योगाभ्यासः स्यात्तेन हि संसारोपायेन योगमार्गेणेत्यत आह अयोगिन इति सुषुप्त्यभूतेवं
भ्रमोच्छ्वासादिरूपमिहदेहरूपस्सहैः ग्रीनेन तथा बद्धकृतिः समस्तान्तरव्यानाभिप्रयपदेहतन्मनुष्यविभूतिति भूयाग्र
न्मान्तरतत्कर्मतत्रैककर्मविरतात् २८ ननु विदुषामपि सर्वेषां कर्मदुष्यविहरमिति पुनः संसारस्यात् अत आह
करोमीति विदुषा स्यात्सोन्नतेदेहपशुभोजनादिकमेककरोति क्रियते तेन कर्मणा पुण्यापापि प्राप्नोतीत्यर्थः केना
पि संसारादिनावोहितः स्व आत्मनियात्मान्तमारणाप्रयतनं करोति विद्वान्त्स्वयं कृतो देहे स्थितोपि तत्र कर्मणि तन्
विक्रियते विहितकारित्वात् हर्षविषादयोरभियुञ्जतियोरेन प्राप्नोति २९ किंच प्राप्तास्तावदैहिककर्माभिर्वि

अयोगिनो येविहनान्तेनायै मनुष्यभ्रतैस्मिरशोपसहैः नेप्राकृतनाभ्यासवलेन भूयोयुंजंतियो
गेनत्कर्मतत्र २८ करोतिकर्मक्रियते यजेद्भः केनापिसौवेदिनश्चानिपानात् ननेत्र विहान्त्रहा
नौस्थितेपिनिमन्तसाः सहवानुभवा ३० विहनमासीनम्नतवजेतशायानभुक्तन्सदंतस्
न्वभावमम्यांकिमुपीहमानमाम्मानमात्मा ... मतिनवेद ३१ यदिस्मपश्यम्मसदि इयार्थ
नानानुमानेनविरुद्धमस्मान् नमन्यतेवस्तुतया मनीषी स्वाभेयपश्चात्म्यायनिरोरथाने ३१ राम·

कारशंकायतोदेहमपश्येन पश्यतीत्याह तिष्ठन्नपि तिष्ठेत्तेनमनूयंतेस्वभावप्राप्तमनस्यादपि देशेनस्पष्टादि
इच्छमाने कुर्वतआत्मानं देहं ३१ नतिद्रियवतः सर्वतः कथमदर्शनं संभवतीत्यत आह यस्मिन्निति यद्यपि सत्ता वा
हिर्मुखानामिन्द्रियाणां मध्ये पश्यति तथापि नानात्वात्तस्मिन्नप्यात्मस्वरूपे स्वमाते न विरुद्धं बाधितेसदस्मदात्म
प्रतीतितं मनीषी वस्तुतयानमन्यतेस्वायाऽन्यायभेदस्संस्कारमात्रेणस्वामविषयेस्फुरंतेअत एव स्वयमेवनिरो
भवतयथान्तरहेतु ३२ राम· राम· राम· राम· राम· राम· १३५

एवं विवेकज्ञानवतो मनुष्यस्य नेन्द्रियादिकानां गुणदोषसंबंध इत्याह समाहितैरिति मनसा विवि
क्तधाम्नः समस्तं विविक्तधामस्वरूपं येन तस्य प्रकाशाकस्य प्रकाशगुणदोषा न भवन्तीति शवि
हुधातेनोक्तं २४ स्वसंगात्प्रयत्नेनावस्थितकोपि गुणदोषा इत्याकाशदृष्टान्तेनाह यथेति वाय्वा
दीनां गंधगुणदोषान न च्छिदनेन नाथ स्यात्वादिभि गतागतरागमायायाभिः स्वतगुणैः स्नातोस्मा

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः वि यमानैरुत किं
नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किं २५ यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगु
णैर्न सज्जते तथाक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परं २६ तथापि संगः
परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत म
नः कषायः २७ यथामयोऽसाधु चिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् एवं
मनोऽपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगं २८ ॥ रामाय नमो नमः

दिभिर्वा स्पृश्यमानैः स्वदेहकारणत्वाभिमानं संसृतिहेतुभिरहं तिभिर्न युक्तं न च तदहंकारस्य संसृतिहेतुभिरि
ति २६ ननु वद सम्यग्ज्ञानी न यथेष्टमाचरेदित्याह द्वाभ्यां तथापीति गुणेषु विषयेषु रजोरागः
स तत्र सः कषाय इति तु विकारा मलतामाह २७ एतदेव दृष्टान्तेनाह यथा इति यथेति नृणामाम
याः रोगः असाधु स्वसम्यक्प्रयाय कषाय कर्मेश्वरस्याः कषायाः रागादयस्तन्मूलानि कर्माणि
यस्य स एतेन प्रवेशसंगामावेषु पुत्रादिषु सज्जमानैः कुयोगिनं सम्यक्ज्ञानिनं विध्यति

श्री भाग. टी. १२५

आत्मनोऽनिर्विकारत्वं प्रपंचयति एष इत्यनेन पद्येन तयाभिमानास्पदमनःशान्तिं वारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञान
मलाकरलक्षणां विकृतिं वारयति ज्ञानालक्षणनिद्राया धानं नमस्कारः महानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभा
वेनास्तित्व इति विपरिणामापक्षयनाशान्स्वयंज्योतिष्ठादेरूढः सकलानुभूतिरिति एकोऽद्वितीय इति विकारद्वेतो
सकलानुस्यूतरूपत्वाभावात् कोऽपि विकार इति दर्शयति ननुः श्रुतिविषयस्य कथं स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यत आह वचसां
विरामे अश्रवणत्वेन निर्दिष्टो समानत्या वस्तुतियतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति तद्रूढः येनेषिता यथा वस्तु

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वागस
वश्चरंति ३५ एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले आत्मन्नृते स्वमात्मानमवलंबो न यस्य हि

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति श्रोत्र
स्य श्रोत्रं क उ देवो मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरिति ३५ अद्वितीयत्वमुपपादयितुं
भेदस्यावस्तुत्वमाह एतावानिति केवले अभिन्ने आत्मनि आत्मनः विकल्प इति यदेतावान् सर्वोऽप्यात्मनो मनसः
संमोहः भ्रमः यतः स्वमात्मानमृते विनाऽस्य विकल्पस्यावलंबः अधिष्ठानं नास्ति रजतभ्रमस्येव शुक्तिं विना नेह ना
नास्ति किंचनेत्याभिः उरुरूपं यदेतत्कालत्रयस्याश्रयः प्रातस्त्योत्पादिभ्रान्तिरित्यर्थः ३६ ॥ १२५

तदेवं मध्यमानं विक्रियमाणं दृष्टं तन्नेतरदनुपपन्नं बन्धावस्थायामपज्ञानत्वात् मुक्तावस्थायां वा गम्यमाणत्वात्
नहि श्रीहयावजातेन श्रीहि भावत्यागस्व लभावनगमाणि विक्रियन्ते तत्राह पूर्वमिति बन्धावस्थायां
गुणैः कर्मभिश्चित्रमज्ञानं कार्यं देहेन्द्रियादिलक्षणं च आत्मन्यविविक्तं गृहीतमासीत्तदेव पुनरीक्षा

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग निवर्तते तत्पुनरीक्षयैव न गृह्यते ना
पि विसृज्य आत्मा ॥ ३६ ॥ यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु सद्विधत्ते एवं
समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३७ ॥ राम राम

नैव निवर्तते आत्मा केनापि रूपेण न गृह्यते नापि त्यज्यते अयं भावः अज्ञैः क्रियाफलत्वेन ना तदा
त्मनो विकारस्य न्यातोपि ताज्ञानमानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसम्यावृत्तित्वं ग्रहणत्यागयोः
आत्मनो विकार इति ॥ ३६ ॥ नन्वेवं दृष्टान्तेन न कर्तव्यत्वं न पूर्वमेव सत्त्वं यदि पुनर्विधत्ते करोतीम

समीतामायविना ८४

अथ केचिद्देहसिद्ध्यर्थमेतत्सर्वं कुर्वंति तद्दूषयति केचिदिति एतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेव सुकल्पं जरारोगादिरहितं वय
सि तारुण्ये स्थिरं कृत्वा अथ दूरश्रवणकायव्यूहादिसिद्धये तदुपायान्योगं युंजंति तत्तु नानुमन्यत इत्याह ४० कुशला
नां तदादरणीयं न भवति तत्र हेतुः तदायासो ह्यपार्थः फलवच्च शरीरस्य नश्वरत्वात् ४१ न च कश्चित्समाध्यंगतो
नापि प्राणायामादियोगैः किं मां जरारोगाद्यभावो दृश्यते समत्वात् तथापि समाधिमुक्त्वा अनंतरं तज्जेतव्यमित्याह ॥

केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरं । विधाय विविधोपायैरथ युंजंति सिद्धये ४० नहि तत्कुश
लादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः । अंतवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पते । योगं निषेवतो नित्यं कायश्चे
त्कल्पतामियात् त—द्ध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ४२ योगचर्यामिमां योगी विचरन्मद
पाश्रयः नांतरायैर्विहन्येत नि—स्पृहः स्वसुखानुभूः ४३ इत्येकादशे भगव—द्धवसंवादे परमार्थनि ।

मिति तत्तो देहसिद्धिं न श्रद्दध्यात् न विश्वसेत् ४२ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मुख्यं तु न तन्निर्विशं
कारणीत्याह योगचर्यामिति विचरन् अनुतिष्ठन् स्वसुखेनानुभूः स्वसुखानुभूतिर्यस्य सः मत्परत्वादिविघ्नासामर्थ्या
द्धृ यद्यपि वर्तते अंतरायैरपि विहतः स्वानेष्टं नो भवतीति अथ सेवासु तत्स्वयोगेन समस्तापविघ्न सा।
त्यसुखात्मा भक्तिसुखेनोपनरूपाविष्टान । इत्येकादशे टीकायां अष्टाविंशः २८॥ राम॥

केवलं नः शब्दादिश्रवणेन प्रपंचधारायोगात् वेदांतार्थानां लक्षणेन शब्दकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वाद्धेते....
मत्वा मितिमन्यते तन्मतमनुपपन्नं यतः श्रुतिभिः नामाकृतिभिः ना मनुष्याः फलं लिंगं पदभूतात्मकद्वयं द्वयपदद्वयाधि
त इति पंडितमानिनां अत्रवच्य एवं पंडितानां रूपाभिमानवतां वेदांतेषु ब्रह्मणि वादरहिते प्रतीतिः तत्र विरोधतः
चार्थेनापि विना पदार्थे सा प्रतीतिः नन्वथापि हि तत्तावद्धि एकवाक्यत्वे तेषामलीयत्वात् अर्थवादत्वं स्यात् एवं वाक्यांकौ
क. परमानंदरूपात्मप्रतिपादने कर्मविधिशेषता भवतीति न चावाधितत्वं हेतवस्य नामरूपात्मकत्वात् ग्राम्यत्वामपि च

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमबाधितं । व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पंडितमानिनाम् ॥ ३७ ॥ योगिनोऽपा
क्वयोगस्य युंजतः कायउत्थितैः । उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥ योगधारणया कां
श्चिदासनैर्धारणान्वितैः । तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ॥ ३९ ॥ कांश्चिन्ममानुध्याने
न नामसंकीर्तनादिभिः । योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदान्बुधः ॥ ४० ॥ राम॰ राम॰

वर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वा बाधं भागवतादिश्रुतिभिश्च बाधितत्वादिति ॥ ३७ ॥ तदेवं ज्ञानयोगं सपरि
करं निरूप्य इदानीं योगसिद्धिविघ्नप्रतीकारमाह योगिन इति त्रिभिः योगे युंजतः कायोत्थितैर्बोत्पन्नैरुपसर्गैः रो
गाद्युपद्रवैः अभिभूयेत विधिः प्रतीकारः ॥ ३८ ॥ योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया शीततापवातादीन् आ
सनैर्वा धारणान्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ॥ ३९ ॥ ममानुध्यानादिभिः कामादी

ननु कः स्वसमारेतकृतास्याभवतीतिनातिविचित्रमित्याह किं चित्रमिति अनन्यशरणेषु दासेषु तवात्मसात्त्वं त
दधीनत्वं यथा तदेवाशेषबन्धो तेषु एतत्तव किं चित्रं तत्राश्चर्यमित्यर्थः यतो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैर्वानरैः
सह सौहृदं सख्यमिति यावत् अरोचयत् प्रीत्याङ्गीकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमन्ति किरी
टानि तेषां तटैः प्रान्तैः पीडितं विलुलितं पादपीठं यस्य स तथा सतोपि सत्त्व थ अतस्त्वां परित्यज्य।
को नाम मामाश्रयेदित्याह तत्र तमित्यनेन तत्तादृशं को नु विसृजेत् कथंभूतः स्वकृतवित् वलिप्र— दादि।
भुतया कृतमनुग्रहं जानन् यद्वा स्वामिन्नेवात्तया मिलया कृतमुपकारं वेत्ति स्वदेवादृक्ष्याखिलात्म

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वं योऽरोचयत्सह मृगैः स्वय
मीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ४ तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां
सर्वार्थदं स्वकृतविद्विसृजेत को नु को वा भजेत्किमपि विस्मृतयेऽनु भूत्यै किं वा भजेन्न तव पाद
रजोजुषां नः ५ ॥

दयितेश्वरमखिलस्य जगतः आत्मानं चेतयितारं आत्मत्वादेव दयितं प्रेष्ठं सर्वेश्वरत्वाद्वश्यं भजनीयं।
किं च आश्रितानां सर्वार्थदं तर्हि किं फलाहेशो नाहं सेव्यः नहि न हि किंचिदपि प्रतिरक्तं त्वां हित्वा स्वर्गादि न।
यादृशमपि को वा भजेत् त्वां विना कथंभूतं नयके वलं भूत्यै ऋद्धिकेवलाय अनेन मननैवमेव नहि स्मृतये भ
वति यद्वा न यतीति किं च किमपि देवतान्तरधर्मज्ञानादि साधनं वा भूत्यै ऐश्वर्याय संसारसंविस्मृतये मोक्षाय।
वा को वा भजेत् कोऽपि न भजेत् साधनैर्विना भोगमोक्षादिफलं कथं स्यादित्याह किं वेति तत् उक्तं वा वै साधनं
मति तव पादरेणुजुषां सेवनया विना तत् दात्राऽलिनरोऽनायासात् भवति ५ ॥ राम ॥ १३

दुर्नविरोधत्तमः एवं विज्ञरे ध्यानिरूपितः भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्तायसमासतः अतिङ्के शमितात्तस्
यायाः सर्गकस्यदि स्वलोपायप्रनः कलमद्वः परिहरकेति २ अनात्मनश्च वशीकृतमनसः अजसाः
प्रयासेनायथासिद्धमध्यानसाक्षयोधयथातथामेबुद्धि सद्गुरु ताप्रपन्नयतिप्रायप्रा इतिमेनायुक्त
लोतिगह्नातः सीदति लोपरिक्रतः असमाधानात् अगिग्रहात्स्वधिन्नमनसो निग्रहेवक्र शिताः आ
नश्रेयः २ यस्मादेवं कवलेविषीदतिअध्यात्मअतवयेद्ध माः स्वरामारविवेकवलवाः तन्त्वानंदस्तुचेसमा

उद्धरेः सद्गुरुणाभिमां मन्येयोगावयोमनात्मनः यथांजसापुमान्निःशेषतन्मेबूहिजसाध्युत
२ प्रायशः पुंडरीकाक्षयुंजंतोयोगिनोमनः विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः २
अथात्मानंदस्तुं पदाम्बुजंहंसः श्रयेयस्तपरःविंदलोचनः स्वेनात्मविस्मृतवयोगकर्मभिःत्वा
न्माययापीविह्तानमानिनः ३

मस्त्वानंदपरिपूरकंतत्वपदांबुजमेवसुवेयथाभवति तथा तु निश्चितं अयेयस्मे वतेस्मीतत्वन्मायया वि
हिताः केषयोगकर्मभिः मानिनः सन्तो नमयंमेयद्वा अमीत्यज्ञाः त्वन्माययान विहताः अतएव
योगकर्मभिः कृत्वामानिनानभवतिअमीतत्वन्मायया मोहिताः सन्तो वयं योगाना वयंकर्मज्ञाना
इतिकेवलंगर्विनाभवतिनतन्मत्वेपत इत्यर्थः ३ राम राम राम सत्यमाता राम राम

श्री· भा· टी· १३५

ततश्चैवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति कुतः आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरः इत्याद्यात्मविद्ययात एव परि
तोऽब्रह्मैव पश्यन् सर्वतः क्रियाभ्य उपरमेत् १८ किमयमेवोपायोऽस्ति नान्योऽपीत्यपेक्षायामिति बह
वः समीचीनत्वमयमेवेत्याह अयं हीति १९ भगवद्धर्मस्य हानोपायस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति ह्या

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः
१८ अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्का
यवृत्तिभिः १९ न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि मया व्यवसितः स
म्यङ् निर्गुणत्वादनाशिषः २० राम· राम·

भ्यां न हीति हे अङ्ग हे उद्धव अस्य निष्काममद्धर्म [illegible] मात्रमपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्ति च
यतो मयैव निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यक् व्यवसितो निश्चितः अतस्तत्र वैगुण्यादिभिरेव न कथञ्चिदिति २० राम· १३५

नेयद्दी मुक्त इति शांत्वेन: सप: पु विशेषमाह नेच्छिति सर्वोनमनीनेपसृष्टेदयः स्वस्तिरहंकारस्तु ति
निश्चिन्त विषयान नरोति १७ अनातन्या भी स्व देहस्याहन्ता ग्यातो देवा हि विसृज्येति सत्यमानान् सतः स्वा

नेदं भीत्वा मज्ञानं पुंसो भावयतो विगत सार्थी मूर्धोतिरस्काराः माहंकारा विये।
लिहि १८ विश्वं प्रसमामान्यानूग्राणं यदेहिकी प्रणामं देवबन्धुमावाय
देहग त्वमोत्वं १९ यावत्सर्वं प्रभृतं ग्रमज्ञानान्मायजायते तावद्देवं प्रपासी
नवाशम: कायहन्निभि: १० राम॰ राम॰ राम॰

स्वान्यु त्वां स्वयादेहिकी हृणामहं स्वनसः स्वनीवइति हृष्टितयाहृष्णायाश्रीगत्वज्ञानां नवविसृज्यवं या।
लादीनभिव्याप्य प्रणामेन रविरायक्रया हिमर्थः ११ पंचपंचभि: श्लोकैरज्ञानाः स्वमहदेरविधिमाहत्वा

श्री
भा टी
१५७

समधीयीत उद्वेपदेत्परमं शुचि अमेघाभपि पापकं सूर्येण शुचोत् २७ २८ सम्यक् ज्ञाना अत्मनोऽत्र तदुपदेश्यमा।
मीतापर्यु यनस्तकाविश्चपिकि उपयाविनमाकलयाह २५ नैनंदिनि घारायकाय ३० स्त्राणं यो विनानोव
यत्किंकिः स्यात्तर्हि ब्रूयात ३१ एतत्ज्ञाने चउ माऽन्वर्थो भवतीत्याह नैनंदितिश्चत्र हृष्टं तमाह्यीतेतिपीडय।
स्वाउ ३२ नजमातिव निजयानितनकलासाधनानिस्तनस्तनभक्तानाभक्तस्यानसर्वे अत्रमेवानामस्त्रेकः

य एतत्समधीयेत पवित्रं परमं शुचि सूर्येणाहमहर्मोक्षं नर्हीपेनद्र्शायत २७ य एतत्कड्रयानितयाम
व्यग्रः श्रुणुयान्नरः मयि भक्तिं परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः २८ अश्रुवनपाहलमवे सास्तपथा।
स्थितेन अपि तेदिगतोमोहः शोकः चमोमनोभवः २९ नैतद्यपात्रभिकायानास्तिकायशठायच
अशुश्रूषाय भक्ताय दुर्विनीताय दीयतां ३० एतेदोष विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च साधवे शुचये ब्रूयात् ॥ १५८
तिः स्यात्केन योषितां ३१ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञानं तत्वमवाप्तिवेपीनापीप्रपमन्ते पात्रे नावसीयते
ज्ञानेन कर्मणा योगेचवानीपोदेडयाविला यावानर्थो नृणां तानेनोक्तश्चतुर्विधे

प्रणतोभवेत्याह ज्ञानइति ज्ञानादैौ यावानर्थः मोक्षिलतृणां विधार्थस्तानेवोपने कमेवत्कत्ता विमोतः कर्माणि
विहितधर्मः कर्मैव स्वाभाविकैनमायः योगत्वतिः श्रद्धेसिद्धि [illegible] मनानपश्च्या ग्रावर्थः दश्नीतावेदृयामि
चिकौ स्वयोगःकामार्थानम्बाद्यानाविर्ध ३३ ॥ १५८

किं वयोपहतिः प्रथमस्य किं न च मतोस्मि सुमेधा पंच शुतिर्यतो लोकिकोऽपि योयोगो निर्वाः स्वयं ग्रामा सं तोषितम्
विपरं निष्फलाय चेत् तन्मोहितस्तस्मात् यथा पितृ स्त्री ... स्यादि रहस्यं सह प्रांतः यथा भय शोकादे
हेतोः पलायनाक्रंदनादि क्लेशशीलत्व २१ ब्रह्मणो मत्स्वजन्म मत्पुष्टेर्विदके स्यमनीषाया ज्ञानं स्वफलमित्याह
तुषहितो भवदंशायति सत्यमस्तं वेममामाप्नन् तेनात्मतत्वमात्मतत्वं प्रकाशितामनुष्यदेहेन इहाभिसिद्धवनम्मनिश्च
प्राप्तोतीति यत्से वत्बुद्धिर्मनीषा वेति बुद्धिविवेकः मनीषा ज्ञातव्या २२ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति एवं गतिरिति

यो योगमपि परं धर्मं कल्पते निष्फलाय चेत् तद्योगो मोहितस्तस्माद् याद्देवि सत्तम २१ यथा बुद्धि
मनो बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणः यत्नमत्सन्तानेन स्वमूर्त्यनाप्नोति मामजं २२ एवं गतिर्हितः कृत्स्नो
ब्रह्मचारिसमस्तग्रहः समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः २३ गुरुभीत्या शास्त्रादिते तेनापि वि
स्पष्टयुक्तिमत् यतो हि ज्ञायते तत्र गुरुध्यानसंशयः २४ सविवेकेन च ब्रह्म मयैतदपि धारयेत्
सनातनं ब्रह्म यतोयं ब्रह्माधिगच्छति २५ यः पतत्यमभक्तेषु संप्रदायात् स्वशुक्ले तस्माद् ब्रह्मदा
यस्य ददास्यात्मानमात्मना २६ श्रीराम

द्वाभ्यां समासव्यासविधिना संक्षेपविस्तारप्रकारेण किं च सन्तानाचरन्तानपादश्च संस्थानवाशनपठनश्र
वणाय गालमुख्यं वक्तलभवती त्याह चतुर्भिः २४ सविवेकमिति मया सविवेकं दत्तो ज्ञानं तत्राम्ना
नं मयि योधारयेत् अनुसंदध्यात् ब्रह्मसमग्रमेव देहि रहस्य २५ स्वशुक्ले यथा भवति तथा ब्रह्मदायस्य
ब्रह्मददातीति तथा तस्याज्ञानोपदेष्टुः २६ श्रीराम श्रीराम श्रीराम

किंच दाशार्हादिकुलवर्धनायः स्वमायया सेहृयासा अग्नाविलः स्वनयैवात्मतनत्वानन्द्रासेवानुवक्ताकिंचः ३९
एवं यथाविनयावरूक्तं तेनयाध्येनानुस्मार्यपनमोलितिमन्त्रशोधिस्मनशीलपसनुशासनीयमाहयथेत्यक्ता
वप्पनपायिनी ४० नहुक्रमोमितसंगीहृतनवथापिमयादिश्रीलोकसंग्रहार्थमेनावरू विन्याहृगत्केतिश्रादि

हुक्तात्म्रमेसुहृदः सेहृपाश्रोदाशार्हेहूलसंघकसात्वनेषु प्रसवितः सृष्टिविहृद्धयेनया त्वमा
यपाद्यात्ममवोधयेतिना ३९ नमोस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमां यथात्वच्चरणाम्भोजा
रतिःस्यादनपायिनी ४० श्रीभ वा वा गकोडुवमयादिश्रावदयोत्वेमभाव्यं नेतृमन्या
रत्नीयोहीशानोपपश्चनैश्चवि: ४१ ईदूपालकनेदायाविश्रुताशेषकल्मषाः वसानाचा
त्मोलामगवमभुक्तस्वतिमयः ४२ तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संयतेन्द्रियः शान्तःसा
माहितधियः ज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् मय्यावेशितवा
क्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव अतिव्रज्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसिततःपरं ४४ ॥ राम ॥

शान्तिस्तुतः ४१ स्वास्मरेः पूर्वमेवमत्यादतीर्थोर्थस्पृताययवलदं...याः ईज्यावसानः पतिधावःसमभ्युय
धात्मभाजी ४२ द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादिस्पर्शानां सुशीलः आर्जवः ४३ लेनयाविविक्तेस्त्वविचारितं
तिस्रः त्रिगुणात्मिकाः गतीः रविरगन्त ४४ ॥ राम ॥ १४१

एतत्सर्वत्यागस्य फलमाह मर्त्य इति यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन्मे निवेदितात्मा भवति तदा सौ मम विचिकीर्षितः विशिष्टं
कर्तुमिष्टो भवति ततश्चामृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो मया आत्मभूयाय मदैक्याय समानैश्वर्याय तिष्ठति योग्यो भवतीत्यर्थः ३४ आदर्शितो योगमार्गो यस्य सः ३५ तच्च प्रणयेनावघूर्णमानं चित्तं धैर्ये-
ण विष्टभ्य बहु मन्यमानः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ३६ मयाद्यः मोहः आश्रित आसीत् स तव सन्निधा-

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो म
यात्मभूयाय च कल्पते वै ३४ श्रीशुक उवाच स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो नि
शम्य बद्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्य चित्तं प्रणया
वघूर्णं धैर्येण राजन्बहु मन्यमानः कृताञ्जलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारवि
न्दं ३६ उद्धव उवाच विद्रावितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् विभावसोः
किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाद्य ३७ प्रत्यर्पितो मे भवतानुकम्पिना भृत्याय विज्ञा
नमयः प्रदीपः हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोऽन्यं समीयाच्छरणं त्वदीयम् ३८ राम

नेनैव विद्रावितः प्रभवन्ति किं तु नाथ यः समर्थो भवति स्वमाया यन्नलोपि न जनक ३७ किंचायं भगवत्
सन्निधानादेव गतस्त्वया भृत्याय मे कृपया भवता विज्ञानमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः स्वमायया हृतः पुनः स
मर्पितः अतस्तव कृतज्ञो यस्त्वया कृतमनुग्रहं जानाति सः कोनाम त्वदीयं पादमूलं हित्वा अन्यं शर
णं समीयादाश्रयेत ३८ राम राम राम

एवं कलौ परेशं जगद्गुरुं स्मरणमतिभवमिति भवः संसारः भयं च जरारोगादि निवर्तनं तद्भयं निवर्तनानां च प्रहर्तृणां च भ
त्यवर्गाणां पृथायामपभयहर्तं योमृतं दुग्धपजह्रे उद्धृतवान् नरेवाह वेदसारमेकं किं तत् ज्ञानविज्ञानरूपं च तत्मा
वयोष्टे च भृंगवत् यथापृथात्वमकं पपत्वेवामृतमुपसंहृतं तथा मयेयं स्वकृचेदात्र सारेणोद्धृत्य पितमेकं तथा
भयं पुष्पापमे भृतेनगानपापयत्तत्रत्वनोस्मीति ४९ येनानुकंपितविभुद्धवमप्रसीर्णः तं वंदे परमानंदं नंदन
नूपिण ५ इत्येकादशे एकोनत्रिंशः २९ त्रिंशे तु भागवतेमोसलकथनोक्तिः स्वधामगमनं विष्णुस्तज्ज्ञ

भवभयमपहर्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृंगवद्वेदसारं अमृतमुदधितश्चापाययद्भृ
त्यवर्गान् पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोस्मि ५ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशे स्कंधे एकोनत्रिंशो
ऽध्यायः २९ राजोवाच ततो महाभागवते उद्धवे निर्गते वनं द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतं
भावनः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् २ ४

इति जंगलं १ विनागायपुरामोत्तमपत्तिं महिमोमलं कथावसाने तत्रैव विशेषं परिहरन्ति १ बलदेविशिभिः १
ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले मति श्रयभाव भगवति न हि शापः प्रभवति पादयत्वात् करणात् स्वसोपिकयंचिन्तमः
स्मृतः किमकरोदिति तदेतत् कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामितिमर्दिद्रियापलवाण २२४ ॥ राम ॥

हरिमेधसा संस्तां [illegible] स्वानेन [illegible] नन्दकेन [illegible] वसुदेवः स्वविनिमेनो पितृपक्रमे निगमसमये
४५ सुदुःखतः हरिमेधसम् नेन वियोगानल [illegible] वितः सुतश्च तत्परिहातमशक्नुवन्नति रोविह्वलः स
न्नालं कष्टं ययौ प्राप ४६ तत्रस्थ भर्तृपादुके [illegible] कृपयादत्ते ममाभिविभुरिति निवेद्य [illegible] यातदा तयोर्वपुनः
पुनः नमस्कृत्य ययौ [illegible] पादविभ्रम [illegible] इत्यादि [illegible] नीयस्क [illegible] मोक्षानुसारे
ण बदरिकाश्रमं यतुकन् भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्य [illegible] सत्तुपसत्य [illegible] भगवतम्

मुकुः सुखमुको हरिमेधसोद्भवः प्रदत्तिं तत्परिस्पन्दपादयोः शिरोनिधाया [illegible] कलाधिराद्धुधी
[illegible] परामुपक्रम ४५ स्वदुस्पज [illegible] वियोगकातरोनशशाक तत्परिहातुमातरः
कं ययौ मृदुनिभर्तृपादुके विभ्रम [illegible] नमस्य ययौ पुनः पुनः ४६ ततस्तमंतर्दि [illegible] विशप
गतो महाभागवतो विशालां यथा [illegible] कवधुना तपः समास्थाय [illegible] इति ४७
यथतदानंदसमुद्रसंभृतं [illegible] भागवता प्रभाषितं [illegible] विता [illegible]
याहस्य जगाद्धि मच्यते ४८ राम० राम०

कांते हृष्टा तत्कालमात्रेन नमे [illegible] मदपुनः कृपया भगवतो पदिष्टं तत्स्मारकं [illegible] ततो यथा विधि
[illegible] विशालां बदरिकाश्रमं गतः [illegible] मगात् [illegible] तेनैव [illegible] कवधुना यथोपदिष्टं [illegible]
म [illegible] प्रति पयमानो मया [illegible] ततः [illegible] प्रकारो
४७ ज्ञानेन समुद्रो भगवद्भक्ति मार्गस्त [illegible] यः सकृत् [illegible] विता
वर्तते सम्यक् न इति किं [illegible] मच्यत [illegible] ४८ राम० राम० राम०

श्री॰ भा॰ टी॰ ९४ परकाम्युष्टिहियौपाचितन्वनुवय २२ सर्वाणि निमिषः द्योथः तलंसंतयुदितं २४ २५ यौसखंयोगंपः मयुकृषया। ततानातानेमवातस्पयातत्रातिमन्तर्गतमाकंभुल्लेकेमहत्स्यातुणतावा २६ पयोपसोभूतल २७ आजितन्य २८ तदेवातुवाणायतिश्रीवन्साकमितिवतीभिः २९ संदरक्षिनंकात्रयस्मितस्तुदेशीकवदभिरामसुदं

अथ तान्वयिसंक्रम्य तातयमकरूनंदन परकामुखपरिहितौ वसौजयमनर्थुधि २२ ब्रह्मण्यायोग्य।
मृष्टनाहंसमायाचृतात्मना स्पर्शीत्रांपः तयनिनमेवणावाश्रियथावने २४ एवनष्टेभुसर्वे।
शुक्लभस्युकश्राव‍ः श्रवणाभिभुवोभास्वतिमेनवपुषितः २५ रामःसम्वदेवलोयोपामामास्वायेयौ।
रूपं तत्याजलोकमातुष्यसंयोत्मानमात्मनि २६ रामुनियोगाम्यलोकाभगवानेकमीरतः तिषस्मा
दरायस्वतस्तीमामायपिपलं २७ विभ्रम्चतुर्भुजरूपंभ्राजिस्वप्रभयास्वयो दिशोवितिमिराः कुर्वन्रवि।
मृगरवपावकः २८ श्रीवत्सांकंचनघमामृतमहादकवर्चसा कौशेयांवरयुग्मेनपरिवीतस्रमंगलं।
स्फेदरस्मितवक्त्रात्वनीलकुंतलमंडित पुंडरीकाभिरामाक्षस्फुरन्मकरकुंडल ३१ किरीटकटकाहल
सूत्रकिरीटकटकांगद हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेनविराजितेवनमालापरीतांगमूर्तिमद्भिनि
जायुधैः कृतारोदतिलोपादमासीनेपंकजारुणा ३२॥ राम

प्रतिपीयसिन् ३०-३१ वनमालयापरीतांगानियस्मिनततनिजायुधैश्चपरीतागंपंकजारुणाञ्चामं
पादंदत्तिणंऊरौकृताश्रासीनरूपविभ्रत ३२॥ राम॥

१७७

पतत्पतत्तलनमूलंमः पताकायेष्वमैः स्यादि मिमिथःसमेत्यमहन्नन्यमन्निरितपर्थैः दद्विर्दैनैतिव १९ मिथःस
मेत्यमसप्रपंचः प्रमुम्रेत्यादिव्यतभिगदोहलमस्त्रानैकःप्रज्ञ्या पारेसोसमित्रासर्यायितिदेम्रमार्षेश्र
सरस्थानाभावाकाश्चित १९ मरोथेनमदत्तमसावलोकारितः १० दाशण्हीरयोतवनतहदृश्याःश्र

पतत्पताकैरथकुंजरादिभि सरोष गोभिर्महिषैर्नरैरपि मिथः समेत्याश्वनरैः सदुर्मदान्महन्
नशोरङ्किरिवाहुपावने प्रयुम्नसाम्बौ पृथिवीरुकुमेत्सरावहरामोजावनिकद्ध सात्यकी सभद्रसंग्रा
मजितौ सदाहयोगदोसमित्रास्सरथौसमीयतुः १९ अन्येवयेवैविशिठोल्मुकादयःसहस्रजि
नशतजिद्भानुमुखाः श्रन्योन्यमासाद्यमहारथकारिताजम्बुमंगङ्कुनाविमाहितामृशा १२ दाशार्हैः
दृस्यधकुमोजसात्वतानामथ ···· शूरसेनाविमंजनाकुरुकुकुरर्कुनयष्युजचूमिथ सेथसेयविस्
त्यसोहः २३ युद्धात्सपुथान्पितमिन्नभ्रातृभिस्वस्त्रीयदौहित्र पितृव्यमातुलैः मित्राणिमित्रैःसुहृ
दःसुहृद्भिस्तौतीस्वहन्नुज्ञातयथवमूढाः १९ शरीङ्गहीयमाणेषुभज्यमानेषुधन्वसु शस्त्रीष
दीयमानेषु त्वहि मिन्नेषुरेवकाः २० तावन्नकल्पाणमभवन्यहिनामुष्टिनाश्नताः जम्बुहिवसेल्क
सेनवाये माणास्तनबैने २१ प्रत्यनीकमन्यमानानवलभद्रं च मोहिताः हन्तुकृतधियोराज
ततावेतश्चाततायिनः २२ राम॰

बुदामापुरः प्रमुम्रेनाथततदेशीयाः १८ भातृभिष्वतियात्रादिशाशानांसप्ततिये गिवाहिलाज्ञात
मेमनततोइत्यादितावमित्रैसुमित्राणियसुहृन्नतवेता १९ यन्नसयन्नैःप्रजङ्गजेमद्दः परिवानोदे
शः भूनायताः ततपदर्शकासमपिपत्यनीकंप्रतिपदो २१ १ २२ राम॰ राम॰ राम॰॥ राम॰ राम॰

तस्य पेवयति ग्रस्ता क्रूष्णमिति यस्मिन् रूपे लग्ने नयने पराव ते पित मव ला न शेठः पुष्करणां वेषेणाश्च विहेन न्तु
तामात्म नित्य लिखित मिव निहति ते तो न सपुनि न निगकति यस्य श्री शामास कीर्त्यमाना कवीना वावा रति
मत्ता सर्वि शाभ्रजन यति तेषी मानज गतस्य ताजनयती ति किमेव क्रव्य यस्य विला: रूपजिह्वा रज मस्य
श्रेयस्य ते हृष्टा शुभि श्रुतास्ततामप्यसा तृप्य इष्टुः श्वासाः तत्र न रूपलो मतादित्यन्वयः २ दिवि सूर्यपरि

ग्रस्ताक्रूषं नयति यदा वेला यत्र लग्ने न शेषः कर्णाविहेन सपति न तो यत्सतामात्मलग्ने यत्कीर्त्ति
वा मन यति रति कीर्त्तिमाना कवीना हृष्टाजिह्मोस्तु पिवपगन्तयन्तु तत्साम्यमीशः ३ अथ षिद
वाव दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातान्समुत्थितान् हृष्टासीनान्सुधर्मायां कृष्णः प्राह य
दूनिदं ४ श्री भ ग वा नु वा च एते घोरा महोत्पाता द्वार्वत्यां यमकेतवः मुहूर्तमपि न स्था
य मत्र नो यदुपुंगवाः ५ उन्निहे तियदुश्रेष्ठाः स्यात्तच्चना शि शिष्यते स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च
शंखोद्धारं व्रजंत्वितः वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राभिषिच्य शुचयः उ
पोष्य सुसमाहिताः देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांश्च महाभागान्कृ
तस्वस्त्ययना वयं गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८ राम॰ राम॰ राम॰

विषादीश्च भुवि भूकंपादीनन्तरिक्षे दिग्दाहादीन् महोत्पातादीन् स्वयमेनोत्पादितान् अन्येद्युः प्रतीकारा
त् ४ यमस्य केतवो ध्वजा इव मृत्युसूचकाः इत्यर्थः श्रुत्वापि ५ प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी ६ श्रमिभिः
च स्नात्वा ७ ब्राह्मणांश्च भैः कृतशांतिकाः गवादिभिः पूजयि॰॰ ८

श्री॰ भा॰ ०
सं॰ १५३

विधिः प्रतीकारः मंगलायतनं च किं वहिचेदेवगावां पूजा उत्सवेन देवलोके परमउद्भवो भविष्यतीति भावः
मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य ततोऽन्यत्र नयच्छ्रीयमुत्सृज्य १० सर्वस्यापि पापं हित्वा इतिमिन्यत्र वधि सर्पः भगवतानुक्तोऽपि
सर्वं प्रयोगाभि सक्तिनेवक्त्रः ११ पीयतद्वतिपानं देवकेमदिया विशेष्यं मधुसवसदि स्मृते देवनविध्रशितधियः

विधिरेष खलु विष्णोर्मंगलायतनमुत्तमं दिवद्विजगवां पूजा भूते परमो भवः ९ इति सर्वं समाक
र्ण्य यदुत्तमा मधुद्विषः नयैति जोऽभिरु श्रीयुग्र भासं प्रययुर्गृहे १० तस्मिन्ययाव तौ हि ष्टयदुदेवन
पास्वाः चक्रपरमया भक्त्या सर्वं प्रयोपदे हिनं ११ ततस्तस्मिन्महापानं पडमेकेयकेमधु हिस्वा
विभ्रंशितो धियोपद्रवेर्भ्रंशते मति १२ महापानाभिमत्तानां वीराणां हमचेतसां कृष्णमायाविमूढानां
नां संवर्षः समहानभूत् १३ युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभि
स्तोमरर्ष्टिभिः १४॥ रामराम राम राम राम राम ॥ राम राम राम राम ॥

नत्सममयानत्सिनस्या नेनजल्पितमितिभावः परस्परवैः संभैः १२ कृष्णमायाविमूढानामितिमधसोन्मत्तः सं
वर्षः कलहः १३ ततो युयुधुस्त्र १४॥ राम राम राम ॥ १५३

पंपतिं तत्र दृष्ट्वा कृष्णपादयोर्निपपात ४३ दृष्टीः तमात्मप्रस्मृतः ४४ ४६ निर्याणं योगमार्गेण ४७ महत्त्वमितीव
तीनामिश्रयोग्निरविना स्वमानः इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथेति अग्रज्ञीतिरूर्वेणान्वयः ४८ तन्मायारचनामेतां विज्ञायेति निज·

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिं स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रथादवप्लुत्य सबा
ष्पलोचनः ४२ अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा दिशो न जाने न लभे च शां
तिं यथा निशायामुडुपे प्रणष्टे ४३ इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलांछनः खमुत्पपात राजेंद्र साश्वध्वज उदीक्षि
तः ४४ तमन्वगच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ४५ गच्छ
द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः संकर्षणस्य निर्याणं बंधुभ्यो ब्रूहि मद्दशां ४६ द्वारकायां च न स्थे
यं भवद्भिश्च स्वबंधुभिः मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ४७ स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पित
रौ च नः अर्जुनेनाविताः सर्व इंद्रप्रस्थं गमिष्यथ ४८ त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः मन्माया
रचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ४९ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः
प्रययौ पुरीं ५० इति श्रीभागवते एकादशे त्रिंशः ३० ॥ राम

52

श्रीमूर्तेनं वंदित्वा तत्पादाग्रशोकेनाकुलितः प्रसर्पः ४९ कृत्यमनिनष्टत्वात् दुर्मनाः ५० इति श्रीएकादशे त्रिंशः
३० ॥ राम

नरानामकश्चिल्लुब्धको मृगयुर्मृगास्यापि वा काले गतेऽवसरणा ३२ ब्रह्महत्यापहत्यमेतत्स्ववापराधं इति वेदतत्त्वा
हृदयस्थितवात्मयोगगवितं सार्थं न मायया रचितं विदिंचुः अस्मन्नयोः रुद्रादयस्तु यथा महिमा पतयो वेदरहस्यमा
पिनविदुः तस्यात आवित्यमायस्य पतत्रुसखा पाहि अग्र ... अग्रसहतयः पापयोनयो वयं कि गतिर्गमः कृ

मृगलुब्धवशोषायाः त्वं दृष्ट्वा ते पुरुत्लुब्धको जरा मृगस्याकारवेलां क्षिप्याथ मृगशंकया ३३ चतुर्भुजं तं
पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ३४ अजानता कृतमिदं पापेन
मधुसूदन क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मे नघ ३५ यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनं ॥ वद
न्ति तस्य ते विष्णो मयासाधु कृतं प्रभो ॥३६॥ तन्माशु जहि वैकुण्ठ पापानं मृगलुब्धकं ॥ यथा पुनरहं त्वे
वं न कुर्यां सदतिक्रमं ॥३७॥ यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिञ्चो रुद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये
त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदञ्जः किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ३८ श्रीभगवानुवाच मा भैर्जरे
त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदं ३९ श्रीशुकः इत्यादि
ष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ४० दारुकः कृष्ण
पदवीमन्विच्छन्नधिगम्य तां वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ४१

थं वर्णयामः कथं वर्णये इति यावत् अत स्ते राज्ञात्मत्वविंतं मा मे न्यापराधं कारिणं पापकर्माणं मद्वा
पुरुषं न हीति भावः ३७ इच्छाशरीरेणात्मस्यायभावुः ३९ अत्र पतनमयीविनो भूमिरिति मत आयतनम्
ति हन्त्येवं विद्वन्नमात्रमिति यतदेवमुक्ता नोरिष्यति दवाद्यो ब्रह्मसंमुखो ऽस्यादिना ४० ४१ ४१